

‘Eigenlijk ben ik heel verlegen’

Veranderende percepties van verlegenheid tijdens de lange jaren zestig

Stijn Zunneberg (s4518020)

Masterscriptie Geschiedenis en Actualiteit

Begeleider: Prof.dr. M.E.B. Derks

15 juni 2018

Verantwoording

(1) De Dansende vrouw op de foto is de Amerikaanse actrice Raquel Welch tijdens de Bob Hope Show in december 1967. Het titelcitaat is ook van haar afkomstig.

Bronnen:

Wikimedia Commons, < https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bob_Hope_Show_-_Raquel_Welsh_on_Stage_Dec_67.jpg > [geraadpleegd op 15 juni 2018].

Henk van der Meyden, 'Raquel Welch is ... verlegen', *De Telegraaf* (26-06-1973).

(2) In deze scriptie heb ik gebruikgemaakt van het boek *Informalisering: Manieren en emoties sinds 1890* van Cas Wouters. Ik heb dit boek gedownload via de repository pagina van de Universiteit Utrecht. Omdat het een pdf bestand was zonder paginanummers heb ik in een voetnoot de betreffende pagina uit het pdf bestand vermeld.

(3) Om de grote collectie krantenartikelen in de bibliografie enigszins overzichtelijk te weergeven heb ik gekozen om artikelen uit de periodes 1957-1959 en 1971-1973 apart te vermelden. Daarbij heb ik alle artikelen per krant genoteerd.

Inhoud

1. Inleiding	3
1.1 Emotiegeschiedenis	5
1.2 Mediale percepties van verlegenheid	9
2. De lange jaren zestig: een expressieve revolutie?	11
2.1 Langzame ontmythologisering	11
2.2 Zelfexpressie, zelfreflectie en provocatie	15
3. Verlegen op weg naar volwassenheid	20
3.1 Verlegen in den vreemde	22
3.2 Vervagende verlegenheid	24
3.3 Verliefd of verdacht	27
3.4 Van beminnelijk tot ziekelijk	29
3.5 Besluit	31
4. Zelfbewust verlegen	33
4.1 Vroeger verlegen	35
4.2 In wezen verlegen	37
4.3 Brutale domeinen	40
4.4 Besluit	43
5. Conclusie	45
Bibliografie	50
Secundaire literatuur	50
Primaire bronnen bij hoofdstuk ‘Verlegen op weg naar volwassenheid’	52
Primaire bronnen bij hoofdstuk ‘Zelfbewust verlegen’	54

1. Inleiding

In 2016 schreef de Engelse cultuurhistoricus Joe Moran het boek *Shrinking Violets: A Field Guide to Shyness*. Verlegenheid is een onderwerp dat hem aan het hart gaat omdat hij zelf erg verlegen is. Voor telefoongesprekken met vreemden noteert hij van tevoren zijn tekst en om niet stil te vallen in korte gesprekjes schrijft hij – vaak tevergeefs - mogelijke opmerkingen in een boekje.¹ Moran ziet verlegenheid als een transhistorisch verschijnsel, zoals blijkt uit de talloze voorbeelden van verlegen mensen door de tijd heen, van antiek filosoof Zeno van Citium tot George Best, topvoetballer in de jaren zestig. Op die manier pleit Moran voor een bescheiden herwaardering van verlegenheid. Verlegenheid is geen ziekte of een stoornis, maar een universeel menselijke eigenschap, aldus Moran.²

Moran zet zich af tegen wetenschappers als Norbert Elias die schaamte en daarmee verlegenheid als een ontwikkeling van de moderne tijd zien. In Elias' civilisatieproces raakten regels en codes over goede manieren vanaf de zestiende eeuw steeds meer geïntegreerd in de samenleving en werd 'onbehouwen' gedrag werd steeds minder geaccepteerd. De *shame-threshold*, toenemende fysieke en psychologische barrières tussen mensen uit angst voor overschrijding van grenzen van wenselijk gedrag kwam onder meer tot uiting in verlegenheid.³

Verlegenheid wordt niet vaak vanuit historisch perspectief bestudeerd. Een eerdere publicatie is *Shyness: How Normal Behavior Became a Sickness* van de Brits-Amerikaanse literatuurwetenschapper Christopher Lane, waarin de ontwikkeling van percepties over verlegenheid centraal staan. Dankzij archiefstukken van de *American Psychological Association (APA)* en interviews met invloedrijke Amerikaanse psychiaters stelt Lane dat verlegenheid recentelijk is gemedicaliseerd.⁴ Lane legt de schuld van deze problematisering bij de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM)* en haar vervaardigers van de APA. In dit handboek voor psychiaters staan psychische aandoeningen vermeld en sinds de derde editie staat verlegenheid er ook in onder de noemer 'social phobia'. In volgende edities werd steeds algemener gedrag onder deze afwijking geschaard waardoor veel meer mensen zouden lijden aan een 'social anxiety disorder'. Ondertussen werden er

¹ Joe Moran, *Shrinking Violets: A Field Guide to Shyness* (Londen, 2016), 9.

² Ibidem, 23, 182, 228.

³ Moran, *Shrinking Violets*, 74-75.

⁴ Christopher Lane, *Shyness: How Normal Behavior Became a Sickness* (NewHaven/Londen, 2007), 1, 3.

miljoenen geïnvesteerd om bewustzijn te kweken voor de ziekte, terwijl de farmaceutische sector in rap tempo medicijnen op de markt bracht.⁵

Naast lof voor Lane's bronnengebruik was er kritiek op zijn vooringenomenheid, zijn 'unbalanced polemic'. Lane is bijvoorbeeld uiterst kritisch op de *APA* en de *DSM*, maar bij de psychoanalyse, waarvan hij aangeeft groot voorstander te zijn, plaatst hij geen kritische noot.⁶ Om zijn punt te onderbouwen zet hij bronnen teveel naar zijn hand. Zo ziet hij de *DSM III* als oorzaak van de medicalisatie van mentale ziektes.⁷

De Amerikaanse gedragswetenschapper Patricia McDaniel levert een genuanceerdere bijdrage in haar boek *Shrinking violets and Caspar Milquetoasts: shyness, power, and intimacy in the United States, 1950–1995*. Net als Lane gaat ze in op de pathologisering van verlegenheid, maar zonder een zondebok te zoeken. Haar focus ligt bij de vraag hoe veranderend denken over verlegenheid naar voren komt in zelfhulpboeken.⁸ Tussen 1950 en 1995 bestonden meerdere percepties over verlegenheid, die werden ingezet om verschillen in, onder meer, gender en etniciteit aan te geven. Daarbij onderscheidt ze vier oorzaken die het denken over verlegenheid het nadrukkelijkst beïnvloedden.⁹

Ten eerste de opkomst van de dienstensector waardoor vriendelijk, attent gedrag steeds hoger gewaardeerd werd en dit in de hele samenleving model kwam te staan voor sociale interacties. Verlegenheid werd daardoor problematisch op de werkvloer.¹⁰ Ten tweede beïnvloedden opvattingen over intimiteit het denken over verlegenheid. Als verlegenheid in de weg stond bij het aangaan van vriendschappelijke of romantische relaties werd het negatief gewaardeerd. Maar het gold ook geregeld als deugdzame eigenschap, vooral voor vrouwen; zij moesten zich in de jaren vijftig verlegen en ingetogen opstellen. Dat leidt naar een derde relevant aspect, namelijk genderverhoudingen. De opvattingen over gender bepaalden ook hoe men verlegenheid zag, bijvoorbeeld in de jaren zestig en zeventig toen vrouwen

⁵ Lane, *Shyness*, 3-6.

⁶ Shelley Reuter, 'Shyness: How Normal Behavior Became a Sickness', *The Canadian Journal of Sociology* 34:2 (2009), 545-547, alhier 546.

⁷ Robert Cautin, Shyness: 'How Normal Behavior Became a Sickness' *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 46:1 (2010), 109-111, alhier 110.

⁸ Patricia McDaniel, *Shrinking violets and Caspar Milquetoasts: shyness, power, and intimacy in the United States, 1950–1995* (New York, 2003), 3.

⁹ McDaniel, *Shrinking Violets*, 14.

¹⁰ Ibidem, 14; Voortbouwend op McDaniel schreef de Amerikaanse filosoof Kevin Aho een artikel over de invloed van kapitalisering op de omgang met verlegenheid. In: Kevin Aho, 'The Psychopathology of American Shyness: A Hermeneutic Reading', *Journal for the Theory of Social Behaviour* 40:2 (2010), 190-206.

opkwamen voor gelijke rechten en een verlegen vrouw niet meer als deugdzaam werd gezien, maar als onderdrukt. Ten vierde zijn ontwikkelingen in de psychologie van invloed.¹¹

Recensenten prijzen McDaniels omvangrijke bronnencorpus.¹² Daarnaast is er waardering voor haar poging om verschillende opvattingen over verlegenheid te koppelen aan gender, etnische groepen en sociale klassen. Diezelfde poging krijgt ook kritiek omdat haar analyse teveel gericht blijft op mannen en vrouwen uit de witte middenklasse.¹³ Ook zijn er vragen bij McDaniels conclusies. Zelfhulpboeken zeggen hoe mensen zich moeten gedragen, maar in hoeverre kunnen ze iets ze aangeven over het daadwerkelijke gedrag van verlegen mensen?¹⁴

1.1 Emotiegeschiedenis

Deze historische studies naar verlegenheid passen binnen een breder onderzoeksveld in de geschiedwetenschap namelijk emotiegeschiedenis. Dit is een relatief jong onderzoeksgebied al heeft het wel een oudere oorsprong in de eerste helft van de twintigste eeuw. Zo beschrijft Johan Huizinga in *Herfsttij der Middeleeuwen* het emotionele klimaat in de veertiende- en vijftiende eeuw, terwijl Norbert Elias in *Het civilisatieproces* ingaat op het controleren van emoties. Zoals eerder gezegd, ziet Elias vanaf de zestiende eeuw een civilisatieproces ontstaan. In plaats van hun impulsen te volgen krijgen mensen dan steeds meer controle over hun emoties.¹⁵

De Franse historicus Lucien Febvre wordt echter gezien als grondlegger van de emotiegeschiedenis. De gruwelen van de Tweede Wereldoorlog maakten hevige emoties los en volgens Febvre konden historici emoties daarom niet langer negeren. Hij stelde dat emoties niet universeel en constant waren, maar fluïde en contingent. De angst die zich tijdens de Tweede Wereldoorlog van veel mensen meester maakte zou dus niet eeuwig aanhouden. Binnen de Annalesschool, waar Febvre deel van uitmaakte, begonnen historici

¹¹ Ibidem, 15-19, 120.

¹² Jackie Eller, 'Shrinking Violets and Caspar Milquetoasts: Shyness, Power, and Intimacy in the United States, 1950-1995', *Social Forces* 83:3 (2005), 1306-1307, alhier 1306.

¹³ Eller, 'Shrinking Violets, 1307.

¹⁴ Jennifer Chandler, 'Shrinking Violets and Caspar Milquetoasts: Shyness, Power, and Intimacy in the United States, 1950 to 1995, by Patricia A. McDaniel', *Contemporary Sociology* 33:5 (2004), 554-555, alhier 555.

¹⁵ Susan J Matt en Peter N Stearns, *Doing emotions history* (Urbana 2014), 3.

mentaliteitsgeschiedenis te schrijven.¹⁶ Deze historici wilden achterhalen of mensen in andere tijden op dezelfde manier dachten als zichzelf. Om dat te ontdekken keken ze naar de impliciete aannames, instincten en emoties.¹⁷ Daarbij richtten ze zich in eerste instantie op lange periodes, een paar eeuwen, om structurele veranderingen in kaart te brengen. Latere Annaleshistorici bedreven juist microgeschiedenis om iets over historische wereldbeelden te zeggen.¹⁸

In de jaren tachtig nam het onderzoek naar emoties een wending toen de Amerikaanse historici Peter Stearns en Carol Zisowitz Stearns onderzoek deden naar sociale normen omtrent emoties. Voor hun onderzoek gebruikten ze, net als McDaniel een paar decennia later, voorschrijvende literatuur en etiquetteboeken. In die literatuur werd uitgelegd welke emoties hoe en wanneer getoond moesten worden en welke emoties juist onderdrukt dienden te worden. Dit onderzoek naar emotionele ‘regels’ noemden ze *emotionology*.¹⁹

Vanaf de jaren negentig nam historisch onderzoek naar emoties een hoge vlucht. Met name de Nieuw-Zeelandse historica Joanna Bourke was invloedrijk in zowel academische als populaire kring met haar onderzoek naar angst. In 2005, nog kort na de aanslagen op 11 september en de ‘war on terror’, sloeg haar boek *Fear: A Cultural History* enorm aan. Bourke richt zich in haar geschiedenis op Amerika en Engeland in de negentiende- en twintigste eeuw en kijkt naar zowel de angst van individuen (fobieën) als de collectieve angst (oorlog en milieuvervuiling).²⁰ Verder is de Duitse historica Ute Frevert, werkzaam op het Max Planck instituut in Berlijn, momenteel een van de meest vooraanstaande emotiehistorici. In 2011 schreef ze het boek *Emotions in history: lost and found*. Daarin bekijkt ze hoe emoties tussen de achttiende en de eenentwintigste eeuw verdwijnen en later, soms onder een andere noemer, weer opduiken.²¹ Een voorbeeld is het verloren gewaande eergevoel, dat weer regelmatig

¹⁶ Matt en Stearns, *Doing emotions history*, 3-4.; Joanna Bourke, ‘Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History’, *History Workshop Journal* 55 (2003), 111-133, alhier 113-114.

¹⁷ John Tosh, *The Pursuit of History : aims, methods and new directions in the study of modern history* (Harlow, 2010), 259.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld: Carlo Ginzburg, *De kaas en de wormen: het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar* (Amsterdam, 1982).

¹⁹ Matt en Stearns, *Doing emotions history*, 4-5. Zie ook: Peter N Stearns en Carol Zisowitz Stearns, ‘Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards’, *The American Historical Review* 90:4 (1985), 813-836; Peter N Stearns en Carol Zisowitz Stearns, *Anger: The Struggle for Emotional Control in America's History* (Chicago/Londen, 1986).

²⁰ Joanna Bourke, *Fear: A Cultural History* (Londen, 2015; oorspronkelijke uitgave 2005), 7.

²¹ Ute Frevert, *Emotions in history: lost and found* (Budapest; New York, 2011), 9-10.

opduikt, bijvoorbeeld in politieke retoriek.

In Nederland is Inger Leemans een autoriteit op het gebied van emotiegeschiedenis. Vanuit de Vrije Universiteit in Amsterdam coördineert ze de onderzoeksgroep *Embodied Emotions*, waar men zich afzet tegen het idee dat emoties uitsluitend tot stand komen via de hersenen. Daarentegen stellen ze een sterke lichamelijke component centraal. Vanuit haar onderzoeksgroep bestudeert Leemans literaire teksten vanaf de dertiende eeuw tot het heden en daarbij kijkt ze naar de woorden die worden gebruikt om een gevoel in het lichaam te beschrijven.²²

Met de toegenomen aandacht voor emoties kwam er ook een aantal problemen naar voren. Die problemen worden in het handboek *The History of Emotions. An Introduction* van Jan Plamper in drie kernvragen samengevat: ‘Wat is emotie?’, ‘Wie heeft emotie?’, ‘Heeft emotie een geschiedenis?’ Tot 1860 hadden vooral filosofen en theologen definitiemacht, daarna werd de experimentele psychologie dominant en aan het eind van de twintigste eeuw namen neurowetenschappers die autoriteitspositie over. Inhoudelijk verschillen de definiëringen sterk²³

Rond het hebben van emoties dacht men lange tijd dat dit alleen voor mensen gold, maar door de evolutietheorie van Darwin en de opkomst van de physiologie werd vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw het onderscheid tussen mens en dier een stuk vager. Met de hedendaagse ontwikkeling van de robotica komt echter ook de discussie op of robots emoties kunnen hebben.²⁴ De historiciteit van emoties staat het meest ter discussie. Sociaal-constructivisten, zoals Leemans en Frevert zeggen dat emoties niet universeel zijn omdat ze binnen culturele contexten gevormd worden. Universalisten, waaronder Joe Moran, erkennen dat de expressievormen van emoties cultureel bepaald zijn, maar geloven ook dat daarachter transhistorische emoties schuilgaan.²⁵

Die onzekerheden over de aard van emoties doen niets af aan een grote hoeveelheid publicaties. Desondanks schrijven historici nauwelijks over verlegenheid.²⁶ Vooralsnog

²² Inger Leemans, ‘Comment: Embodied Emotions From a Dutch Historical Perspective’, *Emotion Review* 8:3 (2016), 278-280, alhier 279-280.

²³ Jan Plamper, *The History of Emotions. An Introduction* (Oxford, 2015), 9-11, 25.

²⁴ Plamper, *The History of Emotions*, 26.

²⁵ *Ibidem*, 32.

²⁶ Dat is opmerkelijk want al in 1982 hield de Franse historicus Theodore Zerdin een pleidooi voor historisch onderzoek naar verlegenheid. In: Theodore Zeldin, ‘Personal History and the History of the Emotions’, *Journal of Social History* 15:3, 339-347, alhier 343-345.

hebben Moran, Lane en McDaniel dit onderwerp opgepakt. Waar Moran zijn voorbeelden uit de hele Westerse wereld haalt, richten McDaniel en Lane zich op Amerika. Er zijn dus nog grote gaten in het onderzoeksveld. Alleen al voor Nederland valt er nog veel over verlegenheid te schrijven en dit onderzoek zet daarin een eerste stap door de ontwikkeling van mediale percepties van verlegenheid in de lange jaren zestig te bestuderen. In Amerika bestond in de jaren vijftig al een negatieve opvatting over verlegen *zijn* omdat het werd gezien als een verlies van emotionele en fysieke controle. Verlegen *doen* was niet problematisch omdat deze act aansloot op gedragsidealen, bijvoorbeeld voor vrouwen.²⁷ Onder invloed van de seksuele revolutie en de opkomst van de vrouwenbeweging kantelde dit vrouwelijke verlegenheidsideaal en aan het eind van de jaren zestig werden verlegen vrouwen als zwak gezien omdat ze zich niet konden of wilden emanciperen en ze trouw zouden zijn gebleven aan een verouderd mannelijk gezag.²⁸

Een studie naar percepties van verlegenheid is relevant omdat deze van invloed zijn op het categoriseren van mensen en daarmee op hun gedrag. De Italiaanse filosoof Davide Sparti beargumenteert dat identiteitsvorming plaatsvindt binnen een eendeloos *looping process*, waarbij allerlei actoren, uiteenlopend van journalisten tot wetenschappers, sociale categorieën definiëren en herdefiniëren om mensen zo goed mogelijk te kunnen classificeren. Als mensen zich in een classificatie herkennen, in dit geval de classificatie ‘verlegen’, kunnen ze op basis van het verhaal dat ze van hun eigen historische ervaringen hebben geconstrueerd en de vergelijkbare ervaringen van tijdgenoten, ‘de handschoen oppakken’ en zichzelf als verlegen beschouwen. Door deze herkenning zullen verlegen mensen zich in meer of mindere mate gedragen naar de wijze waarop de classificatie ‘verlegenheid’ op een bepaald moment is gedefinieerd. Als een classificatie niet meer voldoet om sociale groepen te classificeren, wordt een nieuwe *loop* in werking gezet, ofwel door een nieuwe invulling aan de classificatie te geven, ofwel door een andere term te bedenken.²⁹

²⁷ McDaniel, *Shrinking Violets*, 123.

²⁸ Ibidem, 16-17.

²⁹ Davide Sparti, ‘Making up People, On Some Looping Effects of the Human Kind – Institutional Reflexivity or Social Control?’, *European Journal of Social Theory* 4:3 (2009), 331-349, alhier 338, 341, 343-344.

1.2 Mediale percepties van verlegenheid

In tegenstelling tot McDaniels studie, worden in dit onderzoek geen etiquetteboeken maar krantenartikelen bestudeerd. Hoewel etiquetteboeken een geschikte bron zijn doordat ze duidelijk opvattingen over verlegenheid kenbaar maken, zijn kranten juist geschikt vanwege de diversiteit van de bron. Enerzijds kan ze dominante ideeën over verlegenheid, zoals ze in etiquetteboeken naar voren komen bevestigen en tegelijkertijd kan ze nieuwe percepties in kaart brengen; ideeën over verlegenheid die misschien ook breder leven dan alleen in de media, maar die tot nu toe nooit zijn geëxpliciteerd.

Op basis van deze kranten wordt geanalyseerd in hoeverre er gedurende de jaren zestig veranderingen plaatsvinden in de invullingen van de classificatie ‘verlegenheid. Daarbij staat centraal of de percepties van verlegenheid in die jaren negatiever worden, zoals in Amerika, of dat dit meevalt in Nederland. Ook wordt bekeken welke sociale groepen met verlegenheid worden geassocieerd. Om een genuanceerd beeld te krijgen van de berichtgeving over verlegenheid wordt in de periodes 1957 tot en met 1959 en 1971 tot en met 1973 niet alleen gezocht op termen als ‘verlegen’ en ‘verlegenheid, maar ook op synoniemen zoals ‘schuchter’ en ‘schuw’. Op basis van een discoursanalyse wordt getracht om betekenisveranderingen omtrent verlegenheid in kaart te brengen.

Die analyse wordt losgelaten op vier landelijke dagbladen met uiteenlopende signaturen, namelijk *De Telegraaf*, *De Volkskrant*, *Het Vrije Volk* en *Het Parool*. *De Volkskrant* was lange tijd een katholieke krant, maar veranderde na het ontslag van de conservatieve hoofdredacteur Joop Lückner in korte tijd in een progressief, geëngageerd dagblad. Daarmee nam het een vergelijkbare positie in met *Het Parool*, de verzetskrant die al langer bekend stond om haar vooruitstrevende karakter. In 1968 gingen beide kranten samen bij uitgeverij *de Perscombinatie*. Ondertussen maakte *De Telegraaf* een spectaculaire groei door. Tussen 1945 en 1949 was de krant verboden als gevolg van haar collaboratie tijdens de Duitse bezetting. Na opheffing van het verbod kwam de krant aanvankelijk moeilijk op gang, maar in de jaren zestig steeg de oplage geweldig, van 291.000 in 1960 naar 717.000 in 1975.³⁰ Waar bovengenoemde kranten groeiden, verloor democratisch-socialistisch dagblad *Het Vrije Volk*, lange tijd een krachtige stem in het linkse bolwerk van *De Arbeiderspers*, in de jaren zestig in hoog tempo abonnees, waardoor het haar afzetgebied vanaf 1968 noodgedwongen

³⁰ Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam, 2004), 330-333.

steeds verder moest inperken tot de regio Rotterdam.³¹

Inleidend onderzoek naar deze bronnen leert dat het lastig is om een duidelijke structuur te ontwaren in de grote hoeveelheid artikelen waarin soms maar met één woord over verlegenheid wordt gesproken. Toch zijn er twee stromen waarneembaar. In de eerste stroom wordt verlegenheid geschetst als deel van iemands karakter, een eigenschap die iemand altijd meedraagt. In deze gevallen kan er van ‘structurele verlegenheid’ worden gesproken. In de tweede stroom is het kenmerkend om mensen als verlegen te typeren op momenten dat ze door verlegenheid worden overvallen, dus als ze zogezegd ‘in verlegenheid worden gebracht’. In dergelijke gevallen is er sprake van ‘situationele verlegenheid’. Dit is een omstreden tegenstelling. Het valt namelijk te beargumenteren dat iedereen in verlegenheid gebracht kan worden (situationele verlegenheid), maar dat persoon A in meer situaties verlegen is dan persoon B. Jezelf of iemand anders verlegen noemen heeft in dat geval veel meer te maken met het onderscheiden van personen die vaak of weinig in verlegenheid geraken dan met wel of niet dan niet structureel verlegen zijn.

In het eerste hoofdstuk zal worden begonnen met het creëren van een kader voor dit onderzoek naar verlegenheid. Door een beeld te schetsen van de Nederlandse jaren zestig en met name de grote aandacht voor zelfexpressie, ontstaat er een context die als verklaring kan dienen voor eventuele veranderingen in het mediale discours over verlegenheid. Vervolgens worden de onderzoeksresultaten in het tweede en derde hoofdstuk beschreven. In beide hoofdstukken wordt ook ingegaan op de veranderende positie van de Nederlandse journalistiek, de dagbladpers in het bijzonder. In de conclusie worden deze resultaten vervolgens binnen de bredere kaders geplaatst. Eerst worden ze vergeleken met het bestaande beeld over de ontwikkeling van verlegenheid dat door Moran en met name Lane en McDaniel is geconstrueerd. Vervolgens wordt bekeken hoe deze onderzoeksresultaten zich verhouden tot het beeld van de roerige jaren zestig, waarin zelfexpressie steeds belangrijker werd. Werd het in de jaren zestig problematisch om verlegen te zijn of kregen verlegen mensen daar alle vrijheid toe?

³¹ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 333.

2. De lange jaren zestig: een expressieve revolutie?

In het voorjaar van 2016 zond de VPRO een achtdelige documentaireserie uit, genaamd *Ondersteboven Nederland in de jaren 60*. In de aankondiging wordt het decennium omschreven als ‘een revolutionair tijdperk waarin Nederland voorgoed verandert.’ Dit beeld sluit aan op bekende typering van dit decennium: ‘De swingende jaren zestig’ tegenover ‘de gezapige jaren vijftig’.³² Waar de jaren vijftig saai en behoudend zouden zijn geweest, waren jaren zestig ‘roerig’ en vol verandering. Hoewel er op deze karakterisering het nodige valt aan te merken, hielden opiniemakers – politici, journalisten en wetenschappers – lange tijd vast aan de opvatting dat ‘alles anders werd ...’.³³ Om te zien hoe dit romantische beeld van de *sixties* zich heeft ontwikkeld, begint dit hoofdstuk met het beschrijven van de ontwikkelingen in de historiografie over de jaren zestig. Vervolgens wordt ingezoomd op gedragsveranderingen, waarbij de toenemende nadruk op zelfexpressie centraal staat. Ten slotte wordt bekeken hoe deze beelden zich tot elkaar verhouden.

2.1 Langzame ontmythologisering

Volgens historici Hans Righart en Piet de Rooy werd al in de jaren zestig zelf een duidelijk beeld over de eigen tijd en het verleden geconstrueerd. De jaren vijftig werden in gedenkboeken weggezet als ‘benepen’, terwijl de jaren zestig ‘ontspannen’ waren.³⁴ Op die manier ontstond toen al het beeld van een keerpunt of omslag. Aan het eind van de jaren zestig repten intellectuelen al over een nieuwe renaissance en ‘de totale emancipatie van de mens uit natuur en historie’.³⁵ Tot in de jaren tachtig werden deze beelden bestendig, onder

³² Deze typering is overgenomen uit Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig: Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, 1995), 12. De jaren vijftig worden echter ook vaak als ‘saai’ of ‘behoudend’ aangemerkt tegenover de ‘woelige’ of ‘roerige’ jaren zestig.

³³ Socioloog Noortje Thijssen geeft aan dat er ook opiniemakers zijn die zich tegen deze politieke opvatting verzetten en dat een enkeling aangeeft ‘dat het alledaagse leven gewoon hetzelfde bleef. Zie: Noortje, Thijssen, *De jaren zestig herinnerd: over gedeelde idealen uit een linkse periode* (Amsterdam, 2012), 37.

³⁴ Hans Righart en Piet de Rooy, ‘In Holland staat een huis: Weerzin en vertedering over ‘de jaren vijftig’ in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum, 1997), 12-13.

³⁵ Piet de Rooy, ‘Vetkuijfe waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 101:1 (1986), 76-94, alhier 76.

meer in (auto)biografieën, journalistieke terugblikken en publicaties van sociale wetenschappers. Deze werken kenmerkten zich overwegend door ‘grote belangstelling voor wat opvallend, omstreden en kleurrijk was: de jongeren- en protestcultuur, en deviant gedrag.’³⁶ Historici hielden zich tot die tijd nog nauwelijks bezig met de jaren zestig.³⁷

Journalist Henk Hofland leverde met zijn boek *Tegels lichten* uit 1972 een belangrijke bijdrage aan het revolutionaire imago van de jaren zestig. Hij stelt dat er in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog drie revoluties plaatsvonden. Ten eerste ging Nederland van een ‘groot koloniaal rijk met een provinciaal denkende elite naar een kleine natie met een internationaal denkende elite’.³⁸ Ten tweede een culturele revolutie – die volgens Hofland in 1955 begint – waar een op muziek gebaseerde jeugdcultuur gaandeweg het hele jeugdleven beïnvloedde, waarna het door vrijwel de gehele bevolking werd aanvaard. Hoflands stelt dat het gevolg van de culturele revolutie niet was alsof ‘satan op het volk is losgelaten’, maar dat deze slechts ‘een paar aspecten van ieders persoonlijke leven wat verbeterd’ heeft.³⁹ Ook stelt hij dat de derde revolutie, een geleidelijke herverdeling van de macht nog maar nauwelijks was begonnen.⁴⁰ Hofland relateert zo tot op zekere hoogte het revolutionaire beeld van de jaren zestig, terwijl zijn werk daar tegelijkertijd aan bijdraagt.

Halverwege de jaren tachtig verschenen de eerste historische werken over de jaren zestig in overzichtsboeken over de Nederlandse geschiedenis, waarin de plaats van dit decennium in de naoorlogse geschiedenis wordt besproken.⁴¹ Ook werden de eerste artikelen geschreven die het revolutionaire karakter van de jaren zestig relativeerden door te benadrukken dat veel veranderingen die symbolisch lijken voor de jaren zestig al in de jaren vijftig werden ingezet. Historicus Piet de Rooy wijst in zijn artikel ‘Vetkuifje waarheen?’ op een dalende huwelijksleeftijd, een groeiende welvaart voor jongeren en kleinere verschillen tussen jongeren door verlengde scholing.⁴² Dit soort veranderingen droeg al in de jaren vijftig

³⁶ Niek Pas, ‘De problematische internationalisering van de Nederlandse jaren zestig’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 124:4 (2009), 618-632, alhier 622.

³⁷ In 1984 verscheen al wel een artikel van politicoloog Siep Stuurman die erop wees dat de ontwikkelingen van de jaren zestig een logisch gevolg waren van veranderingen in de jaren vijftig en dat ze dus niet uit de lucht kwamen vallen. Zie: Siep Stuurman, ‘Het zwarte gat van de jaren vijftig’, *Kleio* 25:8 (1984), 6-13.

³⁸ Henk Hofland, *Tegels lichten of Ware Verhalen over de Autoriteiten in het Land van de Voldongen Feiten* (Amsterdam, 1972), 208.

³⁹ Hofland, *Tegels lichten*, 212.

⁴⁰ Ibidem, 212.

⁴¹ Pas, ‘De problematische internationalisering’, 622-623.

⁴² De Rooy, ‘Vetkuifje waarheen?’, 79-82.

bij aan de opkomst van de nozems, jongeren uit de arbeidersklasse die zich met hun vetkuiven, brommers en voorliefde voor rock and roll konden onderscheiden. Net als pleiners, studenten en provo's in de jaren zestig, uitten nozems zich ten koste van de vorige generatie, die daarvoor weinig begrip kon opbrengen.⁴³

Het historiografisch debat over de jaren zestig kwam in 1995 daadwerkelijk van de grond toen historici James Kennedy en Hans Righart beiden een boek publiceerden waarin dit decennium centraal staat.⁴⁴ In een recensie van beide werken concludeert historicus Hans Blom dat continuïteit en verandering beide inherent zijn aan historische ontwikkelingen waardoor het bepalen van een breuk in de geschiedenis *tricky* is.⁴⁵ Dit blijkt vooral bij Kennedy lastig. In zijn proefschrift *Nieuw Babylon in aanbouw* beschrijft hij hoe Nederland tijdens de jaren zestig ingrijpend veranderde aan de hand van een meegaande elite die geen weerstand bood tegen vernieuwingen, maar deze juist stimuleerde. Dit maakte dat de veranderingen in Nederland relatief geweldloos verliepen in vergelijking met andere landen. Deze aanpassingsgezindheid van de politiek elite past volgens Kennedy in een Nederlandse traditie van compromissen die teruggaat tot de zestiende eeuw.⁴⁶ Door die continuïteit te benadrukken, lijkt Kennedy de jaren zestig niet als breekpunt te zien. Of zoals Blom zegt: 'Geen kloof, maar een greppel...'⁴⁷

Righart heeft in zijn *De eindeloze jaren zestig* minder moeite met het constateren van een radicale breuk. De jaren zestig kenmerkten zich volgens Righart door een conflict tussen de behoudende vooroorlogse generatie en de vooruitstrevende naoorlogse. Beiden beleefden door de snelle materiële veranderingen, die in de jaren vijftig tot stand kwamen een crisis. De vooroorlogse generatie zag hoe vertrouwde structuren en vanzelfsprekendheden onafwendbaar bedreigd werden door de moderniteit. Dit uitte zich in ontzuiling, ontkerkelijking en secularisering.⁴⁸ Door het opgroeien in grotere welvaart en verlengde scholing samen met leeftijdsgenoten, konden jongeren van de naoorlogse generatie zich niet goed met ouderen identificeren en groeide de stap naar volwassenheid. Tegenover de ascetisch-puriteinse vooroorlogse generatie ontwikkelden ze een hedonistische

⁴³ Ibidem, 84-86.

⁴⁴ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam, 1995); Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig: Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, 1995).

⁴⁵ Hans Blom, 'De jaren vijftig' en 'De jaren zestig', *BMGN - Low Countries Historical Review* 112:4 (1997), 517-528, alhier 525-526.

⁴⁶ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 22-24, 28-29.

⁴⁷ Blom, 'De jaren vijftig' en 'De jaren zestig', 520.

⁴⁸ Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig: Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, 1995), 26.

jongerencultuur die sterk werd geïnspireerd op de Anglo-Amerikaanse tienercultuur.⁴⁹ De veranderingen die zich in de jaren vijftig al aankondigden, leidden volgens Righart in de jaren zestig tot een definitieve breuk met het verleden.

*'Die nieuwe krachten bliezen de vermolmdde luiken van het huis open, lieten vrijwel niets van het oude meubilair op z'n plaats en woeien vreemde dingen van buiten naar binnen. En tot overmaat van ramp kregen op hetzelfde moment de bewoners van het huis ruzie met elkaar. De kinderen besloten de bouwval te verlaten en de wijde wereld in te trekken, hun ouders raaptten nieuwsgierig de nieuwe, vreemde 'voorwerpen op, richtten de gehavende huiskamer opnieuw in en fatsoeneerden het buitenwerk zo goed en zo kwaad als het ging.'*⁵⁰

Net als De Rooy gaan Kennedy en Righart ook in op de jaren vijftig en bevestigen ze het beeld dat ook toen al de nodige veranderingen plaatsvonden. Deze lijn wordt doorgetrokken in de bundel *Een stille revolutie?*, onder redactie van historici Paul Luykx en Pim Slot. Zoals de titel aangeeft zijn de artikelen bedoeld om aan te geven dat de luidruchtige veranderingen in de jaren zestig niet allemaal uit de lucht kwamen vallen, maar dat ze in stilte al werden voorbereid in de jaren vijftig. Niet alleen wordt het 'saaie' en 'behoudende' imago van de jaren vijftig opgepoetst, het revolutionaire karakter van de jaren zestig wordt opnieuw enigszins gerelativeerd. Waar de opkomst van popmuziek met bijhorende festivals tot de canon van de jaren zestig behoort, had de literatuur begin jaren vijftig al een revolutie doormaakt. In de naoorlogse jaren doorbreken schrijvers als Gerard Reve en Willem Frederik Hermans de heersende moraal van tucht en ascese met boeken waarin exuberantie en individualisme centraal staat. Deze stijl werd door de 'vaders' in het generatieconflict, oudere critici zoals Anton van Duinkerken, fel bekritiseerd.⁵¹

Na de eeuwwisseling brokkelde het mythische beeld van de jaren zestig verder af, met wetenschappelijke publicaties die de jaren vijftig centraal stelden in plaats van het decennium door de lens van de jaren zestig en zeventig te bekijken.⁵² Op die manier werd definitief afgerekend met het statische imago om plaats te maken voor een nieuwe kwalificatie: 'de

⁴⁹ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 27.

⁵⁰ Ibidem, 72-73.

⁵¹ Ton Anbeek, 'Niet het moment voor experimenten' De twee gezichten van de jaren vijftig', in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum, 1997), 23-26.

⁵² Joshua Livestro, *De adem van grootheid: Nederland in de jaren vijftig* (Amsterdam, 2016), 10.

dynamische jaren vijftig'.⁵³ Tegelijkertijd verschenen er boeken die een tegenbeeld schetsen bij de jaren zestig die alles zouden veranderen. 'De jaren zestig lijken aanvankelijk geheel aan het gymnasium voorbij te gaan', schrijft journalist Chris van Esterik in zijn boek *No Satisfaction* over het opgroeien in Tiel in de jaren zestig.⁵⁴

Zeer recent, in het voorjaar van 2018 verscheen *De jaren zestig*, een lijvige publicatie van letterkundige Geert Buelens, waarin dit decennium voor het eerst in de Nederlandstalige historiografie vanuit een wereldhistorisch perspectief worden bestudeerd. Hij concludeert dat het mythische karakter mede voortkomt uit de haast utopische verwachtingen die toen werden uitgesproken, bijvoorbeeld over hoop, vrijheid en democratisering. Nog altijd komen samenlevingen niet los van de jaren zestig omdat de grote idealen van weleer lang niet allemaal zijn gerealiseerd.⁵⁵ Buelens benadrukt op deze manier het bijzondere karakter van de jaren zestig, maar ontdoet ze tegelijkertijd van hun glans.

2.2 Zelfexpressie, zelfreflectie en provocatie

Waar die idealen in de derde wereld al tijdens de jaren vijftig werden nagestreefd, bijvoorbeeld met de strijd voor zwarte burgerrechten, probeerden jongeren in de eerste wereld aandacht te trekken met asociaal en extravagant gedrag. Van *Teddy Boys* in Engeland, *raggare* in Zweden, *stiljagi* in Rusland en *ducktails* in Zuid-Afrika, tot *nozems* in Nederland, over de hele wereld stak dit ostentatieve gedrag van jongeren, voornamelijk uit de arbeidersklasse de kop op.⁵⁶ Deze omstreden uitingen waren een voorbode voor wat er in de jaren zestig allemaal zou gebeuren op het gebied van 'zelfexpressie', een van de kernbegrippen van de jaren zestig.⁵⁷ Het uiten van jezelf door middel van uiterlijke kenmerken, kleding, muzieksmaak en gedrag werd in die jaren steeds populairder. Burgerlijkheid had afgedaan als ideaal. Jongeren probeerden zich duidelijk te onderscheiden van hun ouders, maar ook in andere delen van de samenleving propageerden vooraanstaande Nederlanders –juristen, journalisten en zelfs theologen – een open, breed geïnteresseerde

⁵³ Nick Pas, *Aan de wieg van het nieuwe Nederland: Nederland en de Algerijnse oorlog 1954-1962* (Amsterdam, 2003), 12.

⁵⁴ Chris van Esterik, *No satisfaction: hoe we werden wie we zijn* (Amsterdam, 2011), 13, Wim Willems, *Stadsblues: kroniek van de jaren zestig* (Amsterdam, 2005).

⁵⁵ Geert Buelens, *De jaren zestig* (Amsterdam, 2018), 838-839.

⁵⁶ Buelens, *De jaren zestig*, 77-78.

⁵⁷ Peter van Rooden, 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', *BMGN - Low Countries Historical Review* 119:4 (2004), 524-55, alhier 545-547.

houding boven een preutse en burgerlijke.⁵⁸

Volgens historicus Peter van Rooden was de popularisering van zelfexpressie en zelfreflectie de belangrijkste oorzaak voor het uitdoven van religie in de jaren zestig. ‘Al de ontwikkelingen die in de jaren zestig plaatsvonden, deden de bronnen van het reflexieve en expressieve zelf rijkelijker vloeien.’ Dit stond in schril contrast met het christendom, dat voor 1960 juist werd gekenmerkt door ‘collectieve en vanzelfsprekende rituelen.’ Hoewel beide praktijken naast elkaar konden bestaan, verdrong de opkomst van ‘het reflexieve en expressieve zelf’ de traditionele vorm van religie uit de kern van het leven. Religie, zo concludeert Van Rooden op basis van een *oral history* project, werd op den duur ‘simpelweg irrelevant.’⁵⁹

Zelfexpressie kwam in deze jaren het duidelijkst tot uiting bij Provo tussen 1965 en 1967. Ontstaan uit het ‘samenkomen van verschillende vriendencircuits’, poogde Provo ‘grenzen, structuren en rituelen van het dagelijks leven te verkennen, te bevragen en te ondermijnen door ze een spiegel voor te houden.’⁶⁰ Dit deed Provo met een vernieuwende stijl die ze afkeken van de exhibitionistische Robert-Jasper Grootveld. Met name Rob Stolk, een van de grondleggers van Provo, was gecharmeerd van de expressieve, directe acties die Grootveld al jaren - glazen wassend in ouderwets kostuum met fluwelen kraagjes, of rondvarend door de Amsterdamse grachten op een zelfgebouwd vlot – uitvoerde in diens missie om beroemd te worden.⁶¹ Als ‘image-deskundige’ bracht Grootveld Stolk en zijn vrienden een expressieve stijl bij, waarbinnen onder meer een eigen vocabulaire en aandacht voor beladen symbolen kenmerkend waren.⁶²

Dit ‘actierepertoire’ bezorgde Provo een grote symboolkracht, ondanks dat het getalsmatig maar een kleine beweging was. Die symboolkracht dankte Provo onder meer aan de *happenings* op het Spui rondom standbeeld het Lieverdje. Grootveld begeleidde deze bijeenkomsten als ‘anti-rookmagiër’. ‘Vrijwel iedere zaterdagavond... beschilderd of gemaskerd’ maakte hij om middernacht zijn opwachting. Vervolgens werd er gezongen, gespecht en maakte Grootveld een rituele rondedans rondom het standbeeld, alvorens af te sluiten met een brandoffer – het in brand steken van een hoopje kranten.⁶³ Provo omarmde het

⁵⁸ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 134-135.

⁵⁹ Van Rooden, ‘Oral history’, 548.

⁶⁰ Niek Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967* (Amsterdam, 2003), 19, 335.

⁶¹ Pas, *Imaazje*, 85-86, 103.

⁶² Ibidem, 104.

⁶³ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 192-196.

Lieverdje als ‘hun’ plek. Zo werd ‘Provo’s witte fietsenplan’ vanuit het Lieverdje gelanceerd door een paar fietsen wit te schilderen.⁶⁴ Bovendien trokken de *happenings* veel bekijks en bezorgden ze Provo de nodige media-aandacht.⁶⁵

Hier maakte de beweging gretig gebruik van, bijvoorbeeld in aanloop naar het huwelijk tussen prinses Beatrix en Claus von Amsberg op 10 maart 1966. In het Amsterdamse studentenblad *Propria Cures* legden provo’s Roel van Duijn en Rob Stolk uit hoe ze aan de hand van rookbommen, pijpschietters en een lading losgelaten witte muizen zoveel mogelijk verwarring konden zaaien om vervolgens de Gouden Koets te besmeuren. Op de huwelijksdag waren er zo’n honderd provo’s op de been en de Gouden Koets werd inderdaad belaagd met rookbommen. Slaand met gummiknuppels probeerde politie de demonstranten uiteen te drijven. Dat de dienders daarbij ook omstanders en journalisten sloegen kwam ze op flinke kritiek te staan.⁶⁶

Met haar acties stond provo volgens Righart symbool voor een culturele tegenbeweging die zich afzette tegen het gezag van de maar weinig politiek georiënteerde jongerencultuur die zich op haar beurt afzette tegen de vorige generatie.⁶⁷ Het ‘speelse anarchisme’ van Provo werd ook ingezet door bewegingen die wel politieke idealen hadden, zoals Dolle Mina en de Kabouterbeweging (mede vormgegeven door ex-provo Van Duijn). Met ludieke publieksgerichte acties, zoals de slogan ‘baas in eigen buik’ en het nafluiten van mannen vestigde Dolle Mina de nadrukkelijke aandacht op zich. Achteraf hebben critici gesteld dat de beweging door haar vernieuwende campagnes weliswaar opviel, maar dat ze door haar luchtige karakter weinig serieus werd genomen, waardoor haar politieke idealen onvoldoende werden verwezenlijkt.⁶⁸

Waar Van Rooden in 2000 wijst op de ‘popularisering van het ideaal en de praktijken van het expressieve en reflexieve zelf’, concludeerden sociologen Christien Brinkgreve en Michel Korzec enkele decennia eerder al dat er in de jaren zestig iets was veranderd omtrent de omgang met emoties. Uit hun analyse van de populaire adviesrubriek ‘*Margriet weet raad*’ bleek dat er in de jaren zeventig meer ruimte is om over emoties als angst, verveeldheid en eenzaamheid te praten, waar de redactie tot in de jaren vijftig adviseerde om gevoelens te

⁶⁴ Imaazje, 115-116

⁶⁵ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 201-202.

⁶⁶ Ibidem, 218-220.

⁶⁷ Ibidem, 29.

⁶⁸ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 144-146.

onderdrukken.⁶⁹ Socioloog Cas Wouters spreekt in deze context zelfs van een expressieve revolutie. ‘De jaren zestig en zeventig boden ontelbare voorbeelden van betwist gezag in combinatie met kritiek op de ‘onoprechtheid’, ‘oppervlakkigheid’ en ‘onechtheid’ van die ‘gore’ oude manieren’, aldus Wouters⁷⁰

In de laatste tien, vijftien jaar is dit revolutionaire beeld onder druk komen te staan. Deze volop expressieve initiatieven vonden echter lang niet bij iedereen navolging. De middelbareschooltijd van bovengenoemde Van Esterik kenmerkte zich tot aan het eind van de jaren zestig door actieve onderdrukking van expressief gedrag. Toen Van Esterik als diskjockey op een schoolfeest, tijdens een zeldzame expressieve uitspatting, de gymzaal in extase bracht met hits van The Rolling Stones, The Kinks en The Pretty Things, was een priemende blik van de onaangekondigd binnengewandelde rector genoeg om het feest onmiddellijk te beëindigen.⁷¹ Wim Willems’ *Stadsblues* vertelt een vergelijkbaar *coming of age* verhaal, maar dan met een Haagse arbeiderswijk als decor. Het is eerder een verhaal van kantoorbaantjes en avondschoon – hard werken om hogerop te komen – dan van ongebreidelde zelfexpressie.⁷²

Dit beeld vindt aansluiting bij een serie artikelen die in mei 2018 in het *NRC Handelsblad* verscheen over jongeren in ‘revolutiejaar ‘68’. ‘Natuurlijk gingen alle veranderingen geleidelijk’ stelt Henk de Bruijn, destijds 24 jaar, ‘maar de pil en de provobeweging waren cruciaal’. De Bruijn ervaaarde bovendien een toenemende vrijheid.⁷³ Voor (aanstaand) middelbare scholieren Amy van der Ende (12 in ’68) en Josette Linssen (15 in ’68) was de ‘nieuwe wereld’ onbekend terrein. Van der Ende hielp buiten schooltijd in het tuindersbedrijf van haar ouders en draaide af en toe een Beatlesplaatje op de pick-up van haar zus. Ondertussen ging Linssen als vijftienjarige op schoolreisje naar Amsterdam en stond daar versted van langharige hasjrokers op de dam.⁷⁴ Ook voor Fanny Italianer (38 in ’68) waren de jaren zestig geen ommekeer. ‘Maatschappelijke veranderingen volgde je in de krant, maar eigenlijk was Voorschoten onze samenleving. Ik had het te druk voor verhalen over

⁶⁹ Christien Brinkgreve, Michel Korzec, ‘Margriet weet raad’: gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978 (Utrecht, 1978), 67-69, 89.

⁷⁰ Cas Wouters, *Informalisering: Manieren en emoties sinds 1890* (Amsterdam, 2008), 210/301.

⁷¹ Van Esterik, *No satisfaction*, 247-249.

⁷² Jaap de Berg, ‘Laten we samen puzzelen’, *Trouw* (04-06-2005).

⁷³ Arthur van den Boogaard, ‘Henk had tijd’, *NRC Handelsblad* (18-05-2018).

⁷⁴ Arthur van den Boogaard, ‘Amy was verlegen’, *NRC Handelsblad* (15-05-2018); Arthur van den Boogaard, ‘Josette ging over een drempel’, *NRC Handelsblad* (11-05-2018).

revolutie.⁷⁵

Er ontstaat op deze manier een tweeledig beeld over de jaren zestig en de popularisering van zelfexpressie. Lange tijd werd het beeld gevormd door de (onevenredig) grote nadruk op de expressieve uitspattingen van bewegingen als Provo en Dolle Mina. De laatste tien, vijftien jaar is er echter meer ruimte ontstaan voor de verhalen van mensen aan wie die popularisering grotendeels voorbijging, ofwel omdat ze er niet van op de hoogte waren, ofwel omdat ze andere zaken aan hun hoofd hadden. Hoewel het idee van zelfexpressie aan veel mensen voorbijging lijken de jaren zestig wel degelijk invloed te hebben gehad op het gedrag van mensen en het denken daarover. Het onderzoek naar verlegenheid sluit hierop aan. In hoeverre ging de popularisering van zelfexpressie gepaard met een negatiever oordeel over de mensen die juist niet goed wisten hoe ze om moesten gaan met de toegenomen emotionele vrijheid en de mensen die zich misschien wel wilden uiten, maar niet goed durfden? In hoeverre kortom, groeide met de waardering voor zelfexpressie de kritiek op verlegenheid?

⁷⁵ Arthur van den Boogaard, 'Fanny zorgde voor jongens', *NRC Handelsblad* (25-05-2018).

3. Verlegen op weg naar volwassenheid

‘Het is erg vervelend om verlegen te zijn’, schrijft dichter en schrijver Remco Campert in 1959 in een van zijn *cursiefjes* in *Het Parool*. Hij stelt onder meer dat bij verlegen mensen ‘al hun krampachtig bij elkaar verzamelde bluf als een lek ballonnetje ineenschrompelt zodra zij onder de mensen komen, dat verlegenheid net als de bof niet valt te verbergen en dat je moet maken dat je wegkomt op de zeldzame momenten dat een verlegen persoon zijn hart uitstort. Campert kan het weten, want naar eigen zeggen is hij al zijn hele leven verlegen.⁷⁶

Camperts tekst valt flink uit de toon in vergelijking met het gebruikelijke schrijven over verlegenheid, eind jaren vijftig. Als schrijver is Campert natuurlijk minder verbonden aan stijlregels dan journalisten, maar toch is het opvallend hoezeer hij met zijn uitgesproken visie op verlegenheid afwijkt van de norm. Om een goed begrip van die norm te krijgen, is het cruciaal om een schets te maken van de ontwikkeling van de Nederlandse journalistiek in de jaren vijftig.

De eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog waren niet gemakkelijk voor de journalistiek. ‘Foute’ pers werd gezuiverd; kranten en journalisten die zich tijdens de oorlog aan de persvoorschriften van de bezetter hadden gehouden moesten zich verantwoorden voor hun collaboratieve houding. Doordat hierbij veel ontslagen vielen, bestond de journalistiek kort na de oorlog uit veel onervaren journalisten, die de kwaliteit in het vakgebied allerminst bevorderden. Ondertussen werden ‘oude politieke vetes uit de illegaliteit of uit de Londense ballingschap ... uitgevochten in de krantekolommen’, daarbij vermengd rakend met actuele kwesties.⁷⁷ Bovendien had het bijdragen aan de verspreiding van Duitse propaganda tijdens de oorlog een zeer negatieve invloed op de toch al niet beste status van journalisten.⁷⁸

Een praktisch probleem was de papierschaarste, die kranten noopte tot één in plaats van twee edities per dag en journalisten stimuleerde gecomprimeerd te schrijven. Deze uit nood geboren compacte stijl sloot aan op de behoefte om ‘puntig, luchtig en nieuwswaardig’ nieuws te publiceren. Gebaseerd op de Angelsaksische dagbladen, kregen kranten een toegankelijker opmaak, met aandacht voor aantrekkelijke koppen, prikkelende *leads* en pakkende *streamers*. Daarnaast namen Nederlandse journalisten een stijl over die lezers meer moest vermaken, ‘Verantwoord sensationeel’, waarbij het streven naar objectiviteit en

⁷⁶ Remco Campert, ‘Verlegen mensen’, *Het Parool* (25-02-1959).

⁷⁷ Paul Koedijk, ‘Vrijheid in verantwoordelijkheid’: Journalistiek in de jaren vijftig’ in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum, 1997), 216.

⁷⁸ Koedijk, ‘Vrijheid in verantwoordelijkheid’, 214-216.

feitelijkheid belangrijker bleef dan het boeien van de lezer.⁷⁹

Om objectief te blijven hoorden journalisten niet te schrijven over de private emoties van de personages die ze in hun artikelen opvoerden. Ondanks een toegenomen waardering voor vermaak in artikelen bleven cultuuroverdracht en opvoeding van de bevolking de hogere doelen.⁸⁰ Bij het nastreven van deze doelen raakten politiek en journalistiek soms te veel verweven. Hoewel de overheid, van 1948 tot 1958 onder de vier kabinetten van minister-president Willem Drees, erg wantrouwend was tegenover de media en slechts matig meewerkte aan onderzoeken, oefende ze grote invloed uit op de journalistiek. Via een eigen voorlichtingsdienst vaardigde de overheid persberichten uit die media door hun grote behoefte aan informatie gretig overnamen, ondanks hun onvrede met deze ondoorzichtige wijze van nieuwsgaring.⁸¹

Deze gang van zaken leidde al in de jaren vijftig tot kritiek van vakgenoten, onder wie Henk Hofland en wetenschappers zoals politicoloog Jan Barents. Door het gebrek aan eigen initiatief zou de journalistiek zich laten ringeloren.⁸² Dat Nederlandse journalisten ook in de jaren vijftig hun tanden konden laten zien, bleek uit de affaire-Schokking. In 1956 publiceerde het *Haags Dagblad* een artikel over de Haagse burgemeester Frans Schokking die zou hebben meegeholpen bij de uitlevering van een Joods gezin aan de *Sicherheitsdienst*. Deze op de man gerichte ‘aanval’ zou in strijd zijn met ‘het ongeschreven verbod op karaktermoord en publieke kruistochten’ en het artikel kreeg zoveel kritiek dat het beoordeeld moest worden bij de Raad van Tucht van de *Federatie van Nederlandse Journalisten* (FNJ), die de bewuste auteur Joop de Ru uiteindelijk in het gelijk stelde.⁸³

De affaire-Schokking kan worden gezien als symbolisch voor een emanciperende pers die, mede door professionalisering van haar vakgebied meer onafhankelijk van de overheid over politiek en maatschappij schreef. Dit blijkt ook uit de studie *Aan de wieg van het nieuwe Nederland* van historicus Niek Pas, waarin hij de berichtgeving over de Algerijnse oorlog (1954-1962) in de Nederlandse media beschrijft. Dag- en weekbladen schreven uitvoerig over misstanden tijdens deze dekolonisatieoorlog, ‘tegen de zin in van Nederlandse (en Franse) autoriteiten’.⁸⁴ Waar sociaal-democratische media het voortouw namen, volgden rooms-

⁷⁹ Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam, 2004), 260-261.

⁸⁰ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 310, 316.

⁸¹ Koedijk, ‘Vrijheid in verantwoordelijkheid’, 224-225.

⁸² *Ibidem*, 211-212.

⁸³ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 296-298.

⁸⁴ Niek Pas, *Aan de wieg van het nieuwe Nederland: Nederland en de Algerijnse oorlog 1954-1962* (Amsterdam, 2008), 37.

katholieke kranten met onafhankelijker publicaties, terwijl liberale kranten voortbouwden op ‘hun traditie van weloverwogen berichtgeving.’⁸⁵

Er ontstaan zo twee beelden van de Nederlandse media in de jaren vijftig, die naast elkaar bestaan. Enerzijds worden journalisten getypeerd als klankborden van de overheid die het volk dienen op te voeden. Een aantrekkelijke schrijfstijl en vormgeving werden weliswaar gewaardeerd, maar daarbij hoorden fatsoensnormen duidelijk in acht te worden genomen, dus geen meldingen over private aangelegenheden en emoties. Anderzijds zouden journalisten zich aan het gezag ontworstelen en onafhankelijker artikelen schrijven. Dit tweede beeld is vooral van belang als uitgangspunt voor verdere journalistieke ontwikkelingen in de jaren zestig, die een verklaring bieden voor het schrijven over verlegenheid tussen 1971 en 1973. Voor nu is de eerste visie het nuttigst om een beter begrip te krijgen van de wijze waarop journalisten eind jaren vijftig over verlegenheid denken en schrijven.

3.1 Verlegen in den vreemde

Tussen 1957 en 1959 is de gereserveerdheid van veel journalisten om over private zaken en emoties te schrijven ook van invloed op hun schrijven over verlegenheid. Verlegenheid komt doorgaans vluchtig ter sprake en er zijn nauwelijks expliciete verwijzingen naar de manier waarop verlegenheid wordt gewaardeerd. Dit gebeurt vooral in beschrijvingen van situationele verlegenheid. In dergelijke artikelen wordt bijvoorbeeld beschreven hoe iemand in de spotlights staat, een compliment krijgt of iets opbiecht, waarna een aanwezige journalist diegene omschrijft als verlegen.⁸⁶ Ook zijn er artikelen waar een persoon als verlegen wordt omschreven zonder dat hier een toelichting op volgt. Zo wordt er gesproken over ‘de lange verlegen jongeman’ of ‘een slanke, wat verlegen vrouw’.⁸⁷ Verlegenheid lijkt in dergelijke gevallen niet meer dan een onderscheidend aspect om iemand te herkennen net zoals lengte en slankheid dat kunnen zijn. Ondanks deze artikelen waarin personen als vanzelfsprekend verlegen worden genoemd, komen in de grote hoeveelheid, zeer gevarieerde krantenberichten genoeg aanwijzingen om een beeld te krijgen van de waardering voor verlegenheid bij verschillende sociale groepen.

⁸⁵ Pas, *Aan de wieg van het nieuwe Nederland*, 172-173.

⁸⁶ “‘Groot bedrijf niet iets om bang voor te zijn’”, *Het Parool* (17-12-1959); ‘Vorstelijke terugkeer uit Scandinavië’, *De Volkskrant* (26-02-1959); ‘Sir John en zijn Lady’, *De Volkskrant* (26-06-1959);

⁸⁷ ‘Kniekousen in de winter: ontzétend’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (09-02-1957).

Los van de nog te noemen sociale groepen is er één groep die door haar enorme diversiteit het best gevat kan worden in het ruime begrip ‘vreemden’. Deze groep komt vooral naar voren door beschrijvingen van situationele verlegenheid en daarbij kunnen twee soorten ‘vreemden’ worden aangeduid. Ten eerste heeft dit begrip betrekking op personen die zich op geografisch vlak buiten hun ‘vertrouwde’ leefomgeving bevinden, bijvoorbeeld door vakantie, werk of emigratie naar het buitenland, en daarbij mogelijk kennismaken met een andere leefstijl, waardoor ze verlegen zouden worden. Deze groep loopt uiteen van verlegen Amerikaanse scholieren in Amsterdam tot een groepje verlegen repatrianten in gezelschap van koningin Juliana, bij aankomst op Schiphol en van een verlegen Engelse soldaat in Rotterdam tot een jong verlegen echtpaar uit Bandoeng.⁸⁸

Een opvallend bericht gaat over een grote groep ‘zigeuners en woonwagenbewoners’ op bedevaart in Frankrijk. De journalist noteert dat de vrouwen ‘fel’ waren en de mannen ‘schuchter’. Dit beeld sluit aan op de bevindingen van Patricia McDaniel die signaleert dat er in Amerika in de jaren vijftig een omgekeerd verlegenheidsideaal gold voor Afro-Amerikanen. Waar de mannen ten opzichte van hun witte seksegenoten extra verlegen waren, zouden vrouwen zich juist zelfverzekerd opstellen. In Amerika waar rassenscheiding in de jaren vijftig nog aan de orde van de dag was, bleek dit voor de dominante witte bevolkingsgroep een middel om zwarte mannen te onderdrukken. Zij zouden geen echte mannen zijn, maar kinderen of beesten die nota bene door hun vrouwen geleid moesten worden.⁸⁹ Het voorbeeld van de zigeuners veronderstelt eenzelfde soort opvatting bij de journalist. Hoewel er in de kranten geen vergelijkbare voorbeelden staan, zal het idee dat verlegen mannen geen echte mannen zijn, nog vaker voorbijkomen.

Een tweede, eveneens heterogene groep ‘vreemden’, bestaat uit mensen die, weliswaar binnen hun vertrouwde leefomgeving in een onbekende positie terechtkomen. Dit zijn bijvoorbeeld mensen die ineens op een podium staan of door een grote massa worden toegejuicht. Dit soort ervaringen komen niet vaak voor, maar ze verschillen natuurlijk niet fundamenteel van alledaagse vormen van situationele verlegenheid. De gepercipieerde verlegenheid van de Belgische prins Albert en prinses Paola, tijdens hun eerste publieke optreden, verschilt slechts gradueel van de verlegenheid van een afficheplakker die tijdens

⁸⁸ ‘Amerikaanse scholieren in Nederland’, *De Volkskrant* (31-07-1959); ‘Koninklijk welkom in het vaderland’, *Het Parool* (10-01-1958); ‘De verlegen John’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (23-03-1957); ‘Eerste gelukkige dag in het vaderland’, *De Volkskrant* (21-01-1958).

⁸⁹ Patricia McDaniel, *Shrinking violets and Caspar Milquetoasts: shyness, power, and intimacy in the United States, 1950–1995* (New York, 2003), 67-69.

zijn werk opeens geamuseerd wordt bekeken door een groepje omstanders.⁹⁰ In beide gevallen is het goed mogelijk om verlegen te zijn of om als journalist iemand voor verlegen aan te zien. Desalniettemin, zo zal blijken in het onderstaande, worden vooral onbekende momenten, situaties die mensen voor het eerst meemaken vaak met verlegenheid geassocieerd.

Tegelijkertijd lijken sommige situaties misschien alledaags, zoals het verlegen giechelen om een opmerking, maar als daar een journalist en een fotograaf naast zitten is die situatie een stuk minder gewoon dan normaal.

3.2 Vervagende verlegenheid

De groepen mensen die herhaaldelijk met verlegenheid geassocieerd lopen uiteen van erg breed tot zeer concreet. Kinderen zijn op dit gebied de meest brede groep. De kindertijd is een aaneenschakeling van nieuwe ervaringen, veelvuldig maken kinderen voor het eerst kennis met nieuwe kanten van de werkelijkheid. Ze zijn onervaren op allerlei gebieden en die onervarenheid leidt tot verlegenheid, zo wordt meermaals aangenomen in krantenartikelen. Een Surinaams kindje dat voor een geneeskundige operatie naar Nederland moest, zou verlegen zijn doordat ze voor het eerst in aanraking kwam met de drukte op vlieghaven Schiphol, terwijl over een jubilerende gemeenteambtenaar wordt geschreven hoe schuchter hij was toen hij voor het eerst de smederij instapte, zijn toekomst tegemoet.⁹¹

Dit beeld van kindertijd en verlegenheid wordt versterkt door volwassenen die, terugblikkend op hun eigen jeugd, vaststellen dat ze vroeger verlegen waren. Dit wordt bijvoorbeeld geschreven in artikelen over acteurs Ko van Dijk en Charles Laughton. Over eerstgenoemde zegt regisseur Louis Saalborn: ‘toen hij bij mij als jongmaatje begon, was hij ’n schuchter bleek ventje dat moeilijkheden met spreken en bewegen had.’ Tegelijkertijd bezat Van Dijk ‘een brandend vuur, een ontembare drift om dat toneel te veroveren...’.⁹² Zelfs de meest expressieve beroepen als acteur blijken dan, ondanks aanvankelijke verlegenheid tot de mogelijkheden te behoren. Deze perceptie van verlegenheid als voorbijgaande eigenschap wordt onderstreept in *De Telegraaf*, waar een directrice stelt dat ze

⁹⁰ ‘Belgen wacht een grandioos feest’, *Het Parool* (30-06-1959); ‘Poppen in Parijs dood en levend’, *Het Parool* (29-05-1959).

⁹¹ ‘Verlegen door de drukte’, *De Volkskrant* (15-04-1959); ‘Veel bloemen, veel geschenken’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (10-04-1958).

⁹² ‘De man die zijn dikte wist te spelen’, *De Volkskrant* (04-07-1959); Willy Levie, ‘Ko van Dijk: een ‘bezeten toneelbeest’’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (15-03-1957).

erg verlegen was toen ze net begon, maar dat ze daar nu wel overheen is.⁹³ Op die manier wordt er een beeld geschetst van verlegenheid die in de kinderperiode nog zo hardnekkig kan zijn, maar die verdwijnt met het opgroeien tot een volwassene. Er ontstaat kortom een perceptie van ‘vervagende verlegenheid’.

In bovenstaande voorbeelden worden de kindertijd en verlegenheid als vanzelfsprekend met elkaar in verband gebracht, waarbij het afschudden van die verlegenheid slechts een kwestie van tijd is. Toch klinken er ook bezorgder geluiden. Op 17 februari 1958 tipten zowel *De Volkskrant* als *De Telegraaf* de Canadese documentaire *Shyness*, die ’s avonds zal worden uitgezonden op de KRO.⁹⁴ De documentaire die laat zien welke problemen verlegen en geremde kinderen kunnen opleveren en welke oplossingen tot de mogelijkheden behoren, kreeg de volgende dag lovende recensies. Volgens *De Telegraaf* was ‘de documentairefilm’ het beste deel van het programma, terwijl *Het Parool* sprak over een ‘intelligente en welgemaakte film’. *De Volkskrant* prees slechts de goede vertaling van ‘het Canadese filmpje’.⁹⁵

Waar de dagbladen met het aanprijzen van *Shyness* slechts indirect aan hun lezers voorstellen om een visie op verlegenheid te leren kennen, geeft *De Volkskrant* een duidelijker signaal af met een uitgebreid artikel over de gezondheidsgevolgen die televisiekijken op kinderen kan hebben. Over die gevolgen ontstond, met de snelle opkomst van televisie in de jaren vijftig, discussie. *De Volkskrant* stelt haar lezers gerust: Engels onderzoek bewijst dat televisiekijken kinderen niet uit evenwicht brengt. Dat wil zeggen ‘gezonde kinderen’, want voor het ‘verlegen, passieve en onzekere kind’ met ‘persoonlijkheidsproblemen en moeilijkheden in zijn gevoelsbetrekkingen’ zou televisie een verleidelijke vlucht uit de werkelijkheid kunnen vormen. Volgens de onderzoekers een zorgwekkende ontwikkeling ‘omdat de prikkel om verlegenheid en moeilijk contact te overwinnen en te verwerken steeds meer gaat ontbreken’.⁹⁶ Verlegenheid bij kinderen is geen probleem, zo lijkt de gedachte, maar als het proces van ‘vervaging’ wordt verstoord, kan het wel problematisch worden.

Het is niet verrassend dat juist deze Anglo-Amerikaanse publicaties, zo expliciet ingaan op problemen rondom verlegenheid. De meest expliciete uitspraken die in Nederlandse kranten over verlegenheid naar voren komen worden gedaan door buitenlandse (lees Anglo-

⁹³ ‘De reclame is uit in Groningen’, *De Telegraaf* (13-11-1959).

⁹⁴ ‘Kijk naar’, *De Telegraaf* (17-02-1958); ‘Kijk of Luister’, *De Volkskrant* (17-02-1958).

⁹⁵ ‘Uit de verte gezien’, *De Volkskrant* (18-02-1958); ‘KRO-sectie bracht prettig programma’, *De Telegraaf* (18-02-1958); ‘Uit de lucht gegrepen’, *Het Parool* (18-02-1958).

⁹⁶ ‘Engels onderzoek toont aan: Televisie brengt gezond kind niet uit zijn evenwicht’, *De Volkskrant* (27-06-1959).

Amerikaanse) stemmen in de media. Zo bespreekt de Amerikaanse komiek Roger Price hoe zijn uitvinding de *droadle* een vorm van zelfexpressie is die geen talent vereist. Ideaal voor als je ‘wederom als muurbloem in een desolaat hoekje van de feestzaal dreigt wortel te schieten.’⁹⁷ Een grondiger kuur is voorhanden in het Baltimore Lock Hospital waar ziekten zoals zwakheid in de rug en de ledematen, bloedingen, impotentie, verwarde ideeën, rillingen én verlegenheid geneesbaar zijn, aldus de Amerikaanse journalist Jim Bishop in *De Volkskrant*.⁹⁸ Toch zijn er ook vergelijkbare Nederlandse geluiden, bijvoorbeeld een advertentie voor een cursus ‘Vrij spreken in het openbaar’ in *De Telegraaf*, die mensen bevrijdt van remmende krachten zoals verlegenheid.⁹⁹

Naast deze neutrale en bezorgde ideeën over verlegen kinderen staan positieve waarderingsen voor de aanblik van verlegen jongeren, en dan vooral meisjes. Meisjes, verlegen giechelend tijdens een presentatie, of verlegen aarzelend bij een modeshow worden door journalisten van *Het Vrije Volk* als ‘kostelijk’ en ‘charmant’ gekwalificeerd.¹⁰⁰ Meisjes en verlegenheid wordt als een normale combinatie gezien, afgaande op de herhaaldelijke neiging om te expliciteren dat meisjes ‘geheel niet verlegen’ zijn of dat ze op het eerste gezicht verlegen ogen, maar dit juist niet blijken te zijn.¹⁰¹ Bovendien lijken brutale meisjes juist verontwaardiging op te roepen. Dit komt duidelijk naar voren in een artikel over Betsy Parkington, een ‘onafhankelijk en vrijmoedig’ Amerikaans meisje dat op de bonnefooi door Europa reist. De betreffende journalist is duidelijk afkeurend over dergelijk rondzwerven, waarbij hij benadrukt dat Parkington niet uniek is en dat óók Nederlandse meisjes tegenwoordig langs Europese verkeerswegen zwerven. De journalist stelt dat hij misschien wat ouderwets is en dat de moderne jeugd op eigen benen kan staan, maar dat het raar zou zijn wanneer ouders niet onmiddellijk actie ondernemen, als ze afwisten van de activiteiten van hun dochters.¹⁰²

⁹⁷ ‘Telefoonkrabbels van Roger Price’, *De Telegraaf* (16-02-1957).

⁹⁸ Jim Bishop, ‘De dag dat Lincoln stierf’, *De Telegraaf* (24-01-1959).

⁹⁹ ‘Vrij spreken in het openbaar’, *De Telegraaf* (21-11-1959).

¹⁰⁰ ‘Industriële school voor meisjes gaf modeshow’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (29-06-1957);

‘Meisjes van middelbare scholen showden zélf... en hadden kritiek op de keuze van anderen!’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (18-10-1957).

¹⁰¹ ‘Eén Fins meisje en veel boeken’, *Het Parool* (17-02-1959); ‘En waar zijn nou hier de tulpen?’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (20-06-1959).

¹⁰² ‘Als haar ouders dat eens wisten’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (14-12-1957).

3.3 *Verliefd of verdacht*

Waar verlegenheid bij kinderen doorgaans normaal, en soms zelfs gewenst, wordt gevonden, loopt die waardering bij verschillende groepen volwassenen veel meer uiteen. Het valt op dat deze waarderingen lang niet altijd worden uitgesproken. Vaker wordt beschreven hoe iemand door zijn verlegenheid hinder ondervindt of er juist van profiteert, zonder dat de journalist een oordeel over die verlegenheid uitspreekt. Ondanks dat vallen er toch de nodige lijnen te onderscheiden in het denken over verlegenheid. Wat opvalt is dat vooral jongvolwassenen met verlegenheid geassocieerd worden. Daartegenover staat een beeld van de al wat oudere, veelal intellectuele man die altijd ietwat verlegen is gebleven.

Een heel bekend voorbeeld, dat veelvuldig in films en romans is uitgewerkt en ook in kranten meermaals voorkomt, is de situatie waarin een verliefde jongen (te) verlegen is om een meisje mee uit te vragen. De aanduidingen ‘jongen’ en ‘meisje’ zijn hier op zijn plaats, want hoewel het volwassenen betreft wordt verlegenheid omtrent liefdesrelaties vooral met jongemannen in verband gebracht. Die herhaaldelijke associatie draagt bij aan het beeld dat verlegenheid bij jongemannen nog normaal is, maar ook onhandig kan zijn, vooral voor de persoon zelf. Dit blijkt het duidelijkst in een artikel waarin een huwelijksmakelaar vertelt over een onderwijzer die te verlegen was om in de trein een meisje aan te spreken en vervolgens tevergeefs een week lang contactadvertenties plaatste om haar op te sporen, zonder succes.¹⁰³

Door deze verlegenheid te overwinnen wordt een jongeman pas echt volwassen zo suggereert een filmrecensent van *Het Vrije Volk*. In een stuk over de film *Et Dieu... créa la femme* stelt hij dat de echtgenoot van hoofdpersonage Julliete Hardy, gespeeld door Brigitte Bardot, net op tijd van een ‘verlegen en zich minderwaardig voelende jongeling-echtgenoot’ in een ‘ware man’ verandert. Dit door Julliete, die dronken is en sensueel danst een paar draaien om de oren te geven, hetgeen ook veel zegt over hoe ware vrouwen zich horen te gedragen.¹⁰⁴ Waar jongemannen hun verlegenheid moeten afschudden om werkelijk volwassen te worden, maakt een ingetogen houding de ‘ware vrouw’. Zo wordt over de Italiaanse actrice Elsa Martinella gezegd dat ze een tekort aan verlegenheid heeft, nadat ze drie politieagenten beledigde. Daarentegen zou de verlegen Oona Chaplin een modelvrouw zijn voor manlief Charlie, terwijl schrijfster Harriët Freezer in *Het Parool* stelt dat verlegen

¹⁰³ ‘Gids “langs deze onsympathieke weg”’, *De Telegraaf* (07-10-1959).

¹⁰⁴ ‘Brigitte Bardot kleedt zich aan en uit’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (11-05-1957).

meisjes een ‘aantrekkelijk eerlijkheidscomplex’ bezitten.¹⁰⁵

Over uitdagende, op de voorgrond tredende vrouwen wordt ook gesteld dat ze pas tot rust komen nadat ze met de juiste man zijn getrouwd, stelt met name *De Telegraaf*. In die krant zegt de Zweedse actrice Ingrid Bergman dat ze altijd er verlegen en onzeker is geweest; pas na haar huwelijk kreeg ze meer zelfvertrouwen.¹⁰⁶ Over actrice Sophia Loren schrijft het dagblad een vergelijkbaar stuk. Al haar uitdagende foto’s waren ‘quasi-verzekerdheid en pas na haar huwelijk was ze echt gelukkig. Toen veranderde ze in een rustige charmante vrouw.¹⁰⁷ Volgens de Britse journaliste Marjorie Proops, bekend van haar adviescolumn in de *Daily Mirror*, geldt dit beeld voor iedere uitdagend agressieve vrouw: eerst dragen ze strakke truitjes en trekken ze hordes mannen aan, maar als ze de juiste vinden zijn ze pas echt gelukkig en dragen ze liever grote wollen truien.¹⁰⁸

Toch laat *De Telegraaf* ook een afwijkend geluid horen bij monde van toneelster Josephine van Gasteren. Ook zij heeft geen hoge pet op van jonge uitdagende actrices en modellen, maar dan alleen omdat ze de ervaring missen. De bazin van het uitdagen is Marlene Dietrich, concludeert Van Gasteren na bezoek aan een optreden van de Duits-Amerikaanse actrice en zangeres. Dietrich is ‘oer-vrouwelijk, de personificatie van SEX, wat zeg ik? SEX PLUS’, aldus Van Gasteren.¹⁰⁹ Hoewel *De Telegraaf* dit stuk plaatste lijkt het, gezien de toon van de meeste artikelen niet geheel representatief voor de opvattingen van die tijd. Van Gasteren is zelf een toneelster en zal daarom meer waardering hebben voor de uitdagende show van een vakgenote dan de gemiddelde journalist. Daarnaast was Josephine de oudere zus van regisseur Louis van Gasteren, die begin jaren zestig met zijn camera de expressieve activiteiten van een groep Amsterdamse bohemiens, onder wie Robert-Jasper Grootveld vastlegde.¹¹⁰

Misdaadverdachten vormen een minder voor de hand liggende groep om met verlegenheid te associëren. Deze verdachten, doorgaans jonge mannen, worden in meerdere artikelen als verlegen omschreven, wat opvallend is, aangezien verlegenheid niet de eerste associatie is bij een misdadiger. Bij het typeren van misdadigers als verlegen is het dan ook

¹⁰⁵ De tekst over Elsa Martinella hoort niet bij een artikel, maar is een fotobijschrift, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (12-04-1957); ‘Familie Chaplin wacht op nummer acht’, *De Telegraaf* (11-05-1957). ‘Wat zijn wij zonder complexen?’, *Het Parool* (30-04-1959).

¹⁰⁶ ‘De lieveling van Parijs’, *De Telegraaf* (06-07-1957).

¹⁰⁷ ‘Van pin-up girl tot vrouw’, *De Telegraaf* (18-07-1958).

¹⁰⁸ Marjorie Proops, ‘Uw kleding verradt uw ware aard’, *De Telegraaf* (14-11-1958).

¹⁰⁹ Josephine van Gasteren, ‘Marlene, jij bent ze allemaal de baas’, *De Telegraaf* (12-12-1959).

¹¹⁰ Niek Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967* (Amsterdam, 2003), 88-90.

bijna altijd een beschrijving van situationele verlegenheid. Het is niet onaannemelijk dat iemand daadwerkelijk in verlegenheid wordt gebracht tijdens zijn rechtszaak, waarin de regie grotendeels buiten handen van de verdachte ligt. Tegelijkertijd lijkt de wens vader van de gedachte bij journalisten die verdachten typeren als verlegen. Als de verdachte als verlegen wordt omschreven, wordt hij namelijk ook vaak als schuldbeust of boetvaardig neergezet.¹¹¹

Deze weergave sluit aan bij een algemenere opvatting over misdadigers die op hun beurt slachtoffer zouden zijn van ongunstige maatschappelijke omstandigheden. Dit beeld hield stand tot in de jaren zeventig en ging gepaard met lage opsluitingscijfers en pogingen tot lotsverbetering van misdadigers.¹¹²

Naast compassie en medelijden schemert een zekere voldoening door bij het typeren van misdaadverdachten als verlegen. De verdachte heeft dingen gedaan die niet door de beugel konden en er zullen ongetwijfeld omstandigheden meespelen die begrip voor zijn daden oproepen, maar tegelijkertijd komt dit sociale ongemak hem toe, zo lijkt de gedachtegang. Dit komt tot uiting in een artikel over een boekhouder die driekwart miljoen gulden heeft ‘weggemaakt’. De onbeduidendheid van de schuchtere man wordt herhaaldelijk benadrukt. De man is: ‘een kleine bediende, serviel en schichtig’, ‘een kleurloos figuur’ en ‘een heel eenzame mens, niet zo gemakkelijk te begrijpen en te doorgronden.’¹¹³ In een artikel over Zweedse nozems komt dit negatieve oordeel over verlegenheid nog duidelijker tot uiting. De correspondent stelt dat deze ‘plunderaars en dieven’ in groepen weliswaar ‘luidruchtig moedig’ overkomen, maar dat ze in hun eentje juist laf, verveeld, verlegen en vol behoefte aan medelijden zijn.¹¹⁴ Verlegenheid in de rechtszaal kan dus zowel positief als negatief worden opgevat. Enerzijds als teken van inkeer, maar anderzijds als symptomatische eigenschap voor een misdadig persoon.

3.4 Van beminnelijk tot ziekelijk

In tegenstelling tot vrouwen wordt er geregeld geschreven over oudere verlegen mannen, dat

¹¹¹ ‘Man stak in vertwijfeling zijn vrouw’, *De Telegraaf* (12-09-1958); ‘Roofoverval gevolg van valse schaamte’, *De Telegraaf* (30-09-1959); ‘Vijf maanden gevangenis voor mishandeling politieman’, *De Volkskrant* (30-09-1959); ‘“Jongeman leefde als een gek”: Aan marihuana en jenever verslaafd’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (12-04-1957).

¹¹² Pieter Spierenburg, *Please, please me's number one: Maatschappelijke veranderingen sinds de jaren zestig en hun weerslag op het beeld van misdadigers en slachtoffers* (Den Haag, 2013), 30-31.

¹¹³ ‘Driekwart miljoen weggemaakt door kleine boekhouder’, *De Volkskrant* (24-10-1959).

¹¹⁴ ‘Nozem-relletjes in Stockholm leidden tot gangsterdom’, *De Volkskrant* (05-09-1959).

wil zeggen mannen van middelbare leeftijd en ouder. Deze mannen hebben gemeen dat ze tot een politieke of intellectuele elite behoren. Het gaat hier om burgemeesters, hoogleraren, schrijvers en zelfs een paus. Daarbij valt op dat de oordelen over hun vermeende verlegenheid sterk uiteenlopen, met voor deze tijd opvallend expliciete bewoordingen. In *De Telegraaf* wordt kunstverzamelaar Jean Paul Getty omschreven als een ziekelijk verlegen man. Getty is steenrijk en bezit een fabuleuze kunstcollectie, maar hij heeft deze al zeven jaar niet meer bekeken. Op een ‘ranch’ in Californië staan het huis waar zijn familie woont en het museum met zijn collectie, maar Getty gaat er nooit kijken omdat hij door zijn verlegenheid zeer wantrouwig tegenover andere mensen staat.¹¹⁵

Dit duidelijke oordeel over en de relatief uitgebreide beschrijving van Getty’s verlegenheid past niet in het Nederlandse schrijven over verlegenheid in deze jaren. Het stuk is dan ook geschreven door de Franse kunstcriticus Pierre Cabanne. Iets vergelijkbaars geldt voor een artikel in *De Volkskrant* over een herdenking van paus Pius XII. Het artikel beschrijft relatief uitgebreid dat het de paus vaak moeite koste zijn verlegenheid te overwinnen: ‘Op de avond van zijn verkiezing tot Paus, zou Pius XII, nadat hij voor het eerst de zegen *Urbi et Orbi* gegeven had, in een fauteuil neergevallen zijn en in snikken zijn uitgebarsten.’ Ook hier betreft het geen artikel van Nederlandse makelij, maar een vertaald stuk van persbureau *Agence France Presse*.¹¹⁶

In hun ‘eigen’ artikelen oordelen kranten minder expliciet, maar gaan journalisten soms opvallend uitgebreid in op iemands verlegenheid. Zo is verlegenheid een terugkerend thema in een artikel van *De Volkskrant* over Pieter Tesch, die in de jaren twintig als eerste olie uit de Nederlandse grond boorde. Tesch zou stil en verlegen zou zijn. De tekst ‘The most beautiful sound in the world is silence’ op een wandbord lijkt dit te bevestigen voor de journalist. En als Tesch ‘met het gezag van een oudere, peinzende heer’ zegt dat hij het wel weer genoeg vind wat betreft het bezoek concludeert de journalist dat de man weer behoefte aan stilte heeft; ‘dat kan men alleen maar respecteren.’¹¹⁷ Als die herhaaldelijke typering al een oordeel bevatten dan is dat waarschijnlijk waardering. De journalist schetst een beeld van een man die aan alle kanten stil en verlegen is, en zo ontstaat een beeld dat ‘klopt’. In een vergelijkbaar artikel wordt dit oordeel wel expliciet gegeven. Otto Frans Antoine Hubert, een burgemeester uit de bekende regentenfamilie Van Nispen tot Pannerden, krijgt tijdens diens

¹¹⁵ Pierre Cabanne, ‘Paul Getty de rijkste man ter wereld’, *De Telegraaf* (19-12-1959).

¹¹⁶ ‘Vaticaan herdenkt Paus Pius XII’, *De Volkskrant* (09-10-1959).

¹¹⁷ ‘De eerste olie’, *De Volkskrant* (23-01-1959).

25-jarig jubileum lof voor zijn ‘beminnelijke verlegenheid’ die hem goed zou staan. wordt geprezen om zijn ‘beminnelijke verlegenheid’.¹¹⁸

Schrijvers vormen een subcategorie van verlegen intellectuelen. Ze worden meermaals als verlegen omschreven en ook hier zou het weinig verbazing wekken als verlegenheid naadloos past in een romantische perceptie van de schrijver als iemand die het leven door zijn verlegenheid vanaf de zijlijn observeert en daardoor extra scherp over dat leven kan verhalen.¹¹⁹ Naar zo’n beeld wordt één keer, in een artikel over de Vlaamse schrijver Marnix Gijsen (pseudoniem van Jan-Albert Goris). Gijsen wordt omschreven als schuchtere, afwachtende intellectueel, die zijn zinnen aarzelend, maar helder formuleert. De journalist vraagt zich af of nuchtere Nederlanders zijn gekwelde verhalen daarom zo graag lezen en stelt dat men zijn kritische terughoudendheid in Vlaanderen in ieder geval kan waarderen.¹²⁰ Volgens Campert strookt dit romantische beeld echter niet met de realiteit: ‘Soms probeert de verlegen mens van gebrek een deugd te maken door zich vanuit zijn hoekje voor te doen als een sterke zwijger die observeert: rustig en krachtig.’ Voor de goede opmerker is het echter onmiddellijk duidelijk dat er in het hoofd van de verlegene niks omgaat, aldus Campert.¹²¹

3.5 Besluit

Het denken over verlegenheid aan het eind van de jaren vijftig kenmerkt zich ondanks duidelijke uitzonderingen door een beheerst schrijven over structurele verlegenheid. Dit lijkt te komen doordat verlegenheid veelal als onderdeel wordt gezien van de private emoties, een aspect van de mens waarover media in deze periode terughoudend schrijven. Tegelijkertijd is verlegenheid iets normaals, gezien de grote hoeveelheid berichten over situationele verlegenheid, waarin verlegenheid aan mensen uit alle rangen en standen als verlegen worden aangemerkt. Uit deze twee hoofdstromen komt een derde perceptie over verlegenheid naar voren, hier ‘vervagende verlegenheid’ genoemd. Binnen dit beeld wordt verlegenheid neergezet als een eigenschap die geleidelijk verdwijnt naarmate iemand meer levenservaring opdoet.

Daarom wordt verlegenheid bij kinderen en jongeren positiever gewaardeerd dan bij

¹¹⁸ ‘Een kwart eeuw tussen de bloemen’, *De Volkskrant* (25-11-1958).

¹¹⁹ ‘De eeuwig zingende bossen’, *De Volkskrant* (18-12-1959); ‘Mika Waltari vond de zon in Amsterdam’, *De Telegraaf* (16-03-1958).

¹²⁰ ‘Mensen onderweg’, *De Volkskrant* (02-12-1959).

¹²¹ Campert, ‘Verlegen mensen’.

volwassenen. Een man is pas een echte man als hij zijn verlegenheid afschudt, een moment dat wordt geassocieerd met het uitvragen van en trouwen met zijn toekomstige vrouw. Bij vrouwen wordt verlegenheid ook gewaardeerd, maar eveneens als eigenschap die na het huwelijk wordt vervangen door betere eigenschappen zoals rust en charme. Er zijn twee concrete groepen die enigszins buiten dit dominante beeld vallen. Misdadverdachten worden in eerste instantie voor verlegen aangezien door de geringe speelruimte die ze hebben tijdens een rechtszaak. Bovendien lijken journalisten vanuit een breder romantisch beeld over de misdadiger als slachtoffer van zijn milieu, al dan niet terecht de verlegenheid van de verdachte aan te stippen om te benadrukken hoe boetvaardig deze is. Oudere intellectuelen vallen daarnaast buiten het gangbare beeld van vervagende verlegenheid. Waar hun verlegenheid enerzijds wordt weergegeven als een zware last, bestaat, wordt anderzijds gesuggereerd dat het ze juist van pas komt bij hun beroepen die het nodige denkwerk vergen.

4. Zelfbewust verlegen

In 1972 publiceerde *De Telegraaf* tussen 24 en 27 november een driedelig interview met de wereldberoemde Engels-Amerikaanse actrice Elizabeth Taylor, die zowel door haar filmprestaties als haar turbulente privéleven een stroom aan krantenartikelen op gang hield. Volgens *De Telegraaf* zou Taylor in deze interviewserie voor het eerst openhartig over zichzelf spreken. Taylor vertelt hoe verlegen ze vroeger was; dat ze zich versteend voelde als ze een kamer met onbekende mensen binnenliep en dat ze het gewoonweg onmogelijk vond om een gesprek met iemand te voeren. Hoewel ze daar, mede door tips van acteur Humphrey Bogart mee om leerde gaan, wordt Taylor nog altijd vreselijk verlegen als iemand haar een compliment geeft. Tot haar spijt zien mensen haar verlegenheid vaak aan voor gereserveerdheid of snobisme.¹²²

Dergelijke uitgebreide, openhartige interviews zijn kenmerkend voor de journalistieke ontwikkelingen in de jaren zestig. Het verzuilde karakter van verschillende media brokkelde af, zoals bij *De Volkskrant*. Tegelijkertijd was er sprake van commercialisering van de dagbladpers. Waar journalisten tot in de jaren vijftig geacht werden om met hun artikelen bij te dragen aan volksopvoeding en cultuuroverdracht, verdween die verantwoordelijkheid voor journalisten gedurende de jaren zestig. Ze droegen minder zorg voor de consequenties van het nieuws. Journalisten dienden zich enkel nog bezig te houden met het brengen van nieuws, waarbij ze uiteraard wel ‘de waarheid’ moesten nastreven volgens journalistieke principes als hoor en wederhoor.¹²³

Met het afbrokkelen van collectieve idealen steeg de aandacht voor individuen, ook in de journalistiek. Het nieuws moest een gezicht krijgen en dat gebeurde via journalistieke interviews. De opkomst van het interview hing samen met de wens van jonge journalisten om het serieuze nieuws af te wisselen met luchtiger artikelen. Interviews bleken een geschikte manier om dat te doen, bijvoorbeeld door de emotionele kanten van een persoon te belichten, zoals in het interview met Taylor gebeurt. De aandacht van journalisten beperkte zich niet tot bekende mensen, ze wilden juist ‘gewone’ mensen aan het woord laten omdat deze stemmen tot nu toe ongehoord waren gebleven.¹²⁴

De opkomst van het journalistieke interview sloot aan bij een grotere

¹²² Terry O' Neill, 'De fabelachtigste vrouw ter wereld', *De Telegraaf* (24-11-1972).

¹²³ Huub Wijffjes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam, 2004), 329, 367-368.

¹²⁴ Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 334, 348-351.

onafhankelijkheid van journalisten om te kiezen wat nieuwswaardig was en de toegenomen vormen om dat nieuws te beschrijven. Gedurende de jaren zestig kwam de journalistieke objectiviteitsclaim onder druk te staan. Journalisten dienden eerlijk uit te komen voor hun onvermijdelijke subjectiviteit in plaats van het nieuws te presenteren als ‘onvoldongen feiten.’ Onder de noemer *new journalism* raakte een schrijfstijl in zwang, waarbij journalisten hun literaire kwaliteiten aanwendden om de werkelijkheid zo treffend mogelijk te beschrijven en ze meer plek inruimden voor hun eigen inzichten en opvattingen. De vervagende grens tussen journalistiek en literatuur kwam bijvoorbeeld tot uiting in de artikelenreeks die schrijver Harry Mulisch namens *Elseviers Weekblad* in 1961 schreef over het Eichmann-proces.¹²⁵

Die nieuwe schrijfstijl was ook van invloed op het schrijven over verlegenheid begin jaren zeventig. In vergelijking met de berichtgeving eind jaren vijftig zijn de beschrijvingen over verlegenheid uitgebreider en explicieter in hun oordeel. Journalisten geven niet alleen aan hoe verlegenheid een positieve of negatieve invloed heeft op het leven van de individuen die ze in hun artikelen beschrijven, maar ze maken ook vaker generaliserende opmerkingen over sociale groepen die verlegen zouden zijn. Tegelijkertijd hebben deze uitgebreide beschrijvingen voor het leeuwendeel betrekking op publieke figuren. De verlegenheid van de gewone man en vrouw wordt vaak niet nadrukkelijk geduid, maar slechts vluchtig gesignaleerd in beschrijvingen van situationele verlegenheid. Door de opkomst van het journalistieke interview zijn opvattingen over verlegenheid eveneens duidelijker zichtbaar, doordat vaker mensen in de krant staan die over zichzelf zeggen dat ze verlegen zijn. Een ander soort schrijven over verlegenheid reflecteert dus niet direct een ander denken. Tegelijkertijd kunnen deze mediale weergaves wel nieuwe opvattingen over verlegenheid creëren of impliciete percepties expliciteren.

Desondanks zijn er enkele duidelijke overeenkomsten tussen het schrijven eind jaren vijftig en begin jaren zeventig. Journalisten beschrijven een aantal sociale groepen vaak zonder verder oordeel nog steeds als verlegen, met kinderen als duidelijkste groep. Zij worden nog steeds op meerdere manieren aan verlegenheid gekoppeld. Ten eerste als volwassenen op hun kindertijd terugblikken en zeggen dat ze vroeger verlegen waren. Ten tweede door uitspraken van deskundigen over verlegen kinderen. Ten derde door vergelijkingen (‘verlegen als een kind’) en ten slotte door beschrijvingen van situationele verlegenheid bij kinderen.¹²⁶

¹²⁵ Ibidem, 345-349

¹²⁶ Yvonne Laudy, ‘Boudewijn van Houten, romancier, essayist en gewezen oplichter’, *De Telegraaf* (05-06-1971); Ben Dull, ‘Galetti, clown met een hart’, *Het Parool* (18-11-1972); Klaas Mulder, ‘Ongeregeld’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (07-08-1971); ‘Guerillos actief in Bengalen’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (18-

Misdaadverdachten vormen een tweede constante, alhoewel ze minder nadrukkelijk naar voren komen als eind jaren vijftig. Bovendien beschrijven journalist niet alleen hoe de verdachte overkomt in de rechtbank, maar baseren ze zich ook op uitspraken die getuigen doen over de beklagde.¹²⁷ Intellectuelen zijn de derde groep die nog geregeld voor verlegen worden aangezien, met uitspraken als ‘een schrale, timide intellectueel’ of ‘een verlegen boekenwurm’.¹²⁸ Er zijn zelfs suggesties dat intellectuelen zich in een apart wereldje begeven, waarbuiten ze minder goed tot hun recht komen. De ‘zachtmoedige, droge en zelfs verlegen’ IMF-voorzitter Hendrikus Johan Witteveen wordt omschreven als een ‘tengere gestalte’ met een ‘snelle blos’, die meer hoogleraar dan politicus was. Ook zanger Randy Newman, die zo verlegen was dat hij nauwelijks durfde op te treden, zou een intellectueel zijn.¹²⁹

4.1 Vroeger verlegen

Dat niet alleen in het schrijven, maar ook in het denken over verlegenheid iets is veranderd, blijkt uit artikelen die terugblikken op het recente verleden. Zo wordt de in 1959 verongelukte Amerikaanse zanger Buddy Holly geschetst als een bescheiden en verlegen jongen, een anti-idool wiens melancholische, weinig agressieve stijl in de jaren vijftig aansloeg bij de ‘toen nog verlegen generatie’.¹³⁰ Dit beeld wordt ook gevormd door Wim Zaal, literatuurcriticus van *Elsevier* die stelt dat hij vormelijk tot een vorige generatie behoort. Hij geeft toe dat hij zelf verlegen is en dat hij jaloers is op de losheid van veel jongeren. Dergelijke reflecties op het gedrag van eerdere generaties komen eind jaren vijftig niet voor.¹³¹ Volgens Peter van Rooden is deze toegenomen zelfreflectie een gevolg van de snel toegenomen welvaart die mensen de mogelijkheid gaf om hun identiteit op meerdere manieren vorm te geven dan voorheen. Geert Buelens spreekt in dit verband over de opkomst van een ‘zelfbewuste

11-1972).

¹²⁷ Henk Uilenbroek, ‘Beroep op ‘Black-out’ bij doden rivaal’, *De Volkskrant* (13-04-1973); ‘Moordenaar van kampeerdere vergaste zich’, *De Volkskrant* (15-07-1971); ‘Acht maanden eis voor stelen van camera’s’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (05-01-1972).

¹²⁸ H.A., van Wijnen, ‘Van Riel en ‘het rode front’’, *Het Parool* (13-04-1973); Jan Joost Lindner, ‘Standwerk is Drees vreemd’, *De Volkskrant* (06-11-1972).

¹²⁹ ‘Witteveen leider monetaire fonds’, *De Volkskrant* (13-07-1973); Jim van Alphen, ‘Randy Newman is eigenlijk te verlegen om op te treden’, *Het Parool* (11-03-1972).

¹³⁰ Pim Oets, ‘Buddy Holly, of de een z’n dood is de ander z’n brood’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (30-01-1971).

¹³¹ Michiel Schmidt, ‘Wim Zaal zegt er het zijne van’, *De Telegraaf* (05-02-1971).

vrijmoedigheid'.¹³²

Hoewel verlegenheid volgens sommige commentaren tot het verleden behoort, leidt dat niet direct tot een positieve waardering van gedrag dat tegenovergesteld is aan verlegenheid. In kranten is men weliswaar verheugd over zelfexpressie, maar tegelijkertijd wordt er zowel in de jaren zestig als zeventig nauwelijks over geschreven. In die weinige stukken is het niet alleen vanzelfsprekend dat mensen zichzelf uiten, het wordt ook gestimuleerd. Muziekfestivals, maar ook kunstzinnige activiteiten als schilderen en schrijven worden aanbevolen als activiteiten die bij uitstek geschikt zijn om zelfexpressie te bevorderen.¹³³ Tegelijkertijd zijn de kunsten het domein waar zelfexpressie het meest ter discussie staat. Volgens kunstenaar Jan Schoonhoven moet zelfexpressie tot een minimum worden teruggebracht, terwijl componist Ton de Kruyf componeren juist louter als zelfexpressie ziet.¹³⁴

Andere vormen van zelfexpressie die in de jaren zestig veel voorkwamen, zoals provocatief of uitdagend gedrag worden tegelijkertijd sterk afgekeurd. Zowel eind jaren vijftig als begin jaren zeventig zijn kranten vrij consequent in het veroordelen van provocerende sporters, jongeren of politici.¹³⁵ Ook hier neemt de kunstwereld een bijzondere positie in, want daar worden provocaties juist niet als problematisch gezien. In *De Telegraaf* merkt een journalist licht teleurgesteld op dat de nieuwe tentoonstelling van de Zwitserse kunstenaar Jean Tinguely, wat zakelijk is, waar diens vroegere werk meer provocerend en romantisch was.¹³⁶ Buiten de kunst is er maar weinig positieve waardering voor provocatie. Soms wordt het gezien als een noodzakelijk kwaad voor het bereiken van een doel en een enkele keer wordt een provocerende houding gewaardeerd, bijvoorbeeld door Tweede Kamervoorzitter Anne Vondeling die, toen hij na fel commentaar op de Amerikaanse president Richard Nixon ('Nixon loop naar de maan') zelf bekritiseerd werd, zei: 'ik houd wel

¹³² Peter van Rooden, 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', *BMGN - Low Countries Historical Review* 119:4 (2004), 524-551, alhier 547; Geert Buelens, *De jaren zestig* (Amsterdam, 2018), 12.

¹³³ Lambert van Beers, 'Tokyo', *De Telegraaf* (04-05-1974); Gert van Zuylen, 'De beschroomde gelaatstreken van de overheid', *De Telegraaf* (17-09-1977); Ad. J. Odijk, 'Half miljoen koorzangers, blazers, strijkers en andere liefhebbers gaan weer muziek maken achter hun eigen *schoetje*', *De Volkskrant* (14-09-1971).

¹³⁴ Mia Alevan-Franken, 'Wereldpremière van Ton de Kruyf opent Holland Festival', *De Telegraaf* (10-06-1971); Ed Wingen, 'Het levensritme van Jan Schoonhoven', *De Telegraaf* (29-06-1979).

¹³⁵ Jac. van Veen, 'Over de rol van de ombudsman bij de democratisering bij de rechterlijke macht', *Het Parool* (03-04-1971); 'Hasj in raad: Samkalden en Kruisinga kwamen niet getuigen', *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (28-04-1971); 'Piet Keizer voor twee duels geschorst', *De Volkskrant* (08-12-1972).

¹³⁶ 'Een middagje "Stedelijk"', *De Telegraaf* (02-11-1973).

van een beetje provocerend praten.¹³⁷

4.2 In wezen verlegen

Het lijkt daarentegen niet ongebruikelijk dat mensen zich verlegen noemen om zichzelf in een goed daglicht te plaatsen. Dit geldt voor bekende mensen die in de media juist niet als verlegen bekendstaan. Een doorzichtig trucje stelt journalist Phillip van Tijn van *Het Vrije Volk* in een kritisch stuk over de Zweedse regisseur Ingmar Bergman. Volgens Van Tijn is Bergman vervelend en arrogant, maar door te zeggen dat hij verlegen is wil hij zich positiever profileren. Alleen amateur-psychologen zullen hem daarom minder arrogant vinden.¹³⁸ In *De Telegraaf* tekent Henk van der Meyden een vergelijkbaar voorbeeld op van de Franse zanger Charles Aznavour, die stelt dat hij verlegen is maar dat dit vaak voor minachting of aanmatiging wordt aangezien.¹³⁹

Deze zelfprofilering springt vooral in het oog bij (jonge) zangeressen en met name actrices. Vooral *De Telegraaf*, met showbizzjournalist Henk van der Meyden voorop, en *Het Vrije Volk* besteden hier veel aandacht aan, maar ook in andere kranten komen dit soort interviews aan bod.¹⁴⁰ Deze dames verrichten allen een beroep waarbij ze nadrukkelijk op de voorgrond treden en waardoor ze niet snel met verlegenheid worden geassocieerd. In interviews leidt dit herhaaldelijk tot uitspraken als ‘in wezen ben ik heel verlegen’ of ‘eigenlijk ben ik veel te verlegen voor dit werk’.¹⁴¹ De vraag rijst of al deze actrices hier zelf over begonnen of dat vooral de journalisten geïnteresseerd waren in het beschrijven van de mens achter de ster. Voor het verhaal is het in ieder geval aantrekkelijk om juist de contrasten in iemands karakter bloot te leggen.

Afgaande op Patricia McDaniel zou het vreemd zijn als deze vrouwen zelf benadrukten dat ze zo verlegen zijn. McDaniel geeft aan dat de opvattingen over verlegen vrouwen duidelijk veranderden in Amerika tijdens de jaren zestig. Waar ze eerst als

¹³⁷ Henk E. Janszen en Edo Brandt, ‘Herverkiezing van Vondeling staat op spel’, *De Telegraaf* (10-01-1973).

¹³⁸ Phillip van Tijn, ‘Cavett ja, Bergman nee’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (03-03-1972).

¹³⁹ Henk van der Meyden, ‘Mijn tango met Edith Piaf’, *De Telegraaf* (22-09-1973).

¹⁴⁰ ‘Hoofdstad Operette lanceert jonge ster’, *De Volkskrant* (22-08-1972); Henk van der Meyden, ‘Zal publiek komen om Nina te horen zingen?’, *De Telegraaf* (10-04-1973); ‘Vijf vrouwen van de wereld over zichzelf’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (03-02-1971); ‘’t Succesverhaal van Middle of the Road’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (28-12-1971); Ben Dull, ‘Slofje heeft geen ster-allures’, *Het Parool* (10-11-1972).

¹⁴¹ Henk van der Meyden, ‘Raquel Welch is ... verlegen’, *De Telegraaf* (26-06-1973); Henk ten Berge, ‘De plankenkoorts van Sacha Bulthuis’, *De Telegraaf* (03-02-1973).

deugdzaam en seksueel terughoudend werden gezien, vond men verlegen vrouwen na de jaren zestig zwak omdat ze zich zouden conformeren aan een verouderde, onderdrukkende genderverhouding in plaats van voor zichzelf op te komen.¹⁴² Wellicht is de waardering voor verlegen vrouwen in Nederland overeind gebleven in de jaren zestig. In dat geval is het vreemd dat niet alleen Nederlandse, maar ook Engelse en Amerikaanse vrouwen hun verlegenheid benoemen. Wellicht heeft het vooral betrekking op hun beroepen, waar ze nadrukkelijk op de voorgrond treden. Weliswaar hoeven vrouwen begin jaren zeventig zeker niet meer verlegen te zijn, maar een zeer expressieve vrouw lijkt ook niet de norm. Dat zou verklaren waarom publieke figuren met zelfexpressieve beroepen hun imago relativeren door te zeggen dat ze in wezen verlegen zijn.

Tegelijkertijd lijkt die verlegenheid wel degelijk wezenlijk en niet enkel benoemd om aan een goed imago te werken. Het levert praktische belemmeringen op, zo stelt zangeres Willeke Alberti. Hoewel ze haar verlegenheid doorgaans goed weet te verbloemen, is ze bang om audities te doen en als ze op een feestje is durft ze niet op te staan om langs alle bezoekers in de zaal naar de wc te lopen. Ze wacht tot iedereen weg is en pas dan gaat ze.¹⁴³ Een ingrijpender voorbeeld geeft zangeres Margot Gerretsen van de AVRO talentenjacht *Nieuw Oogst*. Op het toneel heeft ze nergens last van, maar in het dagelijks leven is ze ontzettend verlegen. Door haar geslotenheid en gebrek aan vlotheid heeft ze nauwelijks vrienden. Gerretsen geeft aan dat ze zich erbij heeft neergelegd dat ze niet zoals andere meisjes kan zijn, maar dat ze tegenwoordig wel eenzaam is.¹⁴⁴

Deze beschrijvingen van verlegen actrices dragen bij aan een beeld van verlegenheid als karaktereigenschap die in bepaalde omstandigheden niet meer geldt, alsof het een aan/uit knop heeft. Een beschrijving over de achtjarige pianiste Annemarie Woudstra bij het zien van een piano op het podium geeft dit het treffendst weer: '[Toen] leek zij ineens een ander te worden.'¹⁴⁵ Volgens een collega maakte politicus Ed van Thijn een vergelijkbare transformatie door als hij in debat ging: 'In het debat is Van Thijn verschrikkelijk fel – na het politieke spel volstrekt ongrijpbaar, lijkt dan ineengeschrompeld, verlegen. Ik heb nooit precies begrepen hoe hij die figuren in zich kan verenigen.'¹⁴⁶ Deze vorm van verlegenheid

¹⁴² Patricia McDaniel, *Shrinking violets and Caspar Milquetoasts: shyness, power, and intimacy in the United States, 1950–1995* (New York, 2003), 16-17.

¹⁴³ Toon van Severen, 'Twee zangers op een toneelcanapé', *Het Parool* (18-11-1972).

¹⁴⁴ Piet Koster, 'T meeste applaus was voor Margot', *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (20-08-1973).

¹⁴⁵ Henk van der Meyden, 'Annemarie Woudstra: een wonderkind van acht jaar', *De Telegraaf* (28-07-1973).

¹⁴⁶ Ischa Meijer, 'Ed van Thijn: etappe-loper in de Nederlandse politiek', *Het Parool* (31-08-1971).

kan worden omschreven als ‘bipolaire verlegenheid’. De verlegenheid is structureel, maar er zijn ook domeinen waarin die verlegenheid volledig afwezig is en juist wordt vervangen door sterk expressief gedrag. ‘Bipolaire verlegenheid’ lijkt op situationele verlegenheid, maar beide zienswijzen staan in een omgekeerd evenredig verband: waar beschrijvingen van situationele verlegenheid vooral de momenten benadrukken waarop mensen in verlegenheid worden gebracht, kan iemand met ‘bipolaire verlegenheid’, afgaande zich in bepaalde situaties consequent en radicaal aan zijn verlegenheid onttrekken, terwijl diegene doorgaans verlegen is.

Een variant hierop is het structureel verbergen van verlegenheid achter een schild van luidruchtigheid. Joe Moran noemt dit gedrag *barking shyness*, terwijl Simon Carmiggelt het in een van zijn columns omschrijft als ‘vastberaden verlegenheid’.¹⁴⁷ Voorbeelden hiervan staan meermaals in de krant. Zo geeft acteur Rijk de Gooijer in aan dat hij zijn verlegenheid altijd overschreeuwt, maar dat het tegelijkertijd zijn favoriete menselijke eigenschap is omdat verlegenheid zo aandoenlijk is.¹⁴⁸ *Het Vrije Volk* trekt een vergelijkbare conclusie over Amerikaans politicus Henry Kissinger die zijn verlegenheid zou verbergen achter ‘met veel verbale begaafdheid gebrachte arrogante opmerkingen.’ Toch kon Kissinger zijn verlegenheid niet helemaal verbergen, want van het nagelbijten is hij nooit afgekomen.¹⁴⁹

Het beeld van ‘bipolaire verlegenheid’ wordt gedurende de jaren zestig dominant al blijft het bestaan naast de perceptie van ‘vervagende verlegenheid’. Ook tussen 1971 en 1973 schrijven journalisten dat mensen hun verlegenheid tijdens het volwassen worden hebben afgeschud.¹⁵⁰ Tegelijkertijd gaat het vaker over volwassenen die nog altijd verlegen zijn, waarbij deze nog altijd aanwezige verlegenheid neutraal of overwegend positief wordt beoordeeld. Zonder verder oordeel schrijft men over voetballer George Best, die ‘altijd de zwijgende verlegen jongen [is] gebleven’ of over de ‘nog altijd verlegen’ schaatser Goeron Claeson.¹⁵¹ Bij presentator Berend Boudewijn zou zijn verlegenheid charmant zijn en moet hij vooral geen gehaaide jongen worden.¹⁵² Ook KVP-fractievoorzitter Frans Andriessen wordt

¹⁴⁷ Joe Moran, *Shrinking Violets: A Field Guide to Shyness* (Londen, 2016), 241; Simon Carmiggelt, ‘Bekend’, *Het Parool* (11-10-1973).

¹⁴⁸ Michiel Schmidt, “‘Precies om 8 uur leuk zijn is moeilijk’”, *Het Parool* (04-12-1971).

¹⁴⁹ Pieter de Vink, ‘Henry Kissinger de nagelbijter’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (13-01-1973).

¹⁵⁰ Laudy, ‘Boudewijn van Houten, romancier, essayist en gewezen oplichter’; ‘Laurette heeft de dood niet gezocht’, *De Telegraaf* (15-05-1971).

¹⁵¹ Han Mulder, ‘Vleesgeworden stripfiguur George Best’, *Het Parool* (22-01-1972); Charles Taylor, “‘Toekomst moet ik nu veilig stellen’”, *De Telegraaf* (17-02-1973).

¹⁵² Jan Bank, ‘De Berend Boudewijn kwis als volksvermaak’, *De Volkskrant* (17-03-1973).

om zijn ‘jongensachtige verlegenheid’ geprezen. Volgens de journalist is hij een plezierige man met een groot gevoel voor humor.¹⁵³

4.3 Brutale domeinen

Doordat journalisten explicieter vermelden welke gevolgen verlegenheid heeft en geïnterviewden onverbloemd oordelen over hun eigen verlegenheid, tekenen zich enkele domeinen af, die met verlegenheid geassocieerd worden of juist nadrukkelijk niet. De politiek is zo’n domein waar verlegenheid onhandig is. Dit blijkt het duidelijkst uit een reportage van *De Volkskrant*, waarin Willem Drees junior, fractievoorzitter van DS ’70 een middag wordt gevolgd tijdens het campagne voeren. Het flyereren verloopt stroef en Drees heeft moeite om zichzelf aan te prijzen. Journalist Jan Joost Lindner typeert Drees als een ‘schrane, timide intellectueel met een pak kaartjes in de hand.’ Zelf stelt Drees ‘ik ben verlegen en de mensen zijn verlegen.’¹⁵⁴ Drees’ verlegenheid zou hem ongeschikt maken voor het voeren van politieke campagne. Ook bij de Roemeense president Nicolae Ceausescu wordt zijn verlegenheid als manco gezien: ‘met zijn zacht, bijna verlegen stemgeluid mist hij het charisma van de volksman’, vindt H.F. van Loon van *De Telegraaf*.¹⁵⁵

Het Parool onderschrijft Ceausescu’s verlegenheid, maar vindt dit minder problematisch. Hoewel hij onhandig is en zelden joviaal en spontaan, is hij ook alert en ad rem, heeft hij persoonlijkheid en een groot gevoel voor humor.¹⁵⁶ Dit bericht staat symbool voor een opvatting, waarbij verlegenheid in de politiek weliswaar opvallend is, maar niet problematisch. Ook VVD-fractievoorzitter Hans Wiegel stelt dat hij verlegen is, ‘maar daar kun je best mee leven’. Vroeger speelde het hem meer parten totdat een goed voorbereide speech als penningmeester van de JOVD in ’t Gooi zo goed verliep dat hij er in één keer van af was.¹⁵⁷ In enkele artikelen wordt zelfs gesuggereerd dat verlegenheid bij politici een kracht is. Zo is de ‘verlegen aandoende’ Ierse premier Jack Lynch ‘een geslepen politicus dan hij lijkt’, terwijl de verlegen Amerikaanse presidentskandidaat George McGovern door veel

¹⁵³ ‘Etentje met een lijsttrekker’, *De Telegraaf* (21-10-1972).

¹⁵⁴ Lindner, ‘Standwerk is Drees vreemd’.

¹⁵⁵ H.F. van Loon, ‘Ceausescu meer op zakenbezoek’, *De Telegraaf* (11-04-1973).

¹⁵⁶ Peter Michielsen, ‘President Nicolae Ceausescu is Roemenië’, *Het Parool* (07-04-1973).

¹⁵⁷ Yvonne Laudy, ‘Hans Wiegel trekt volle zalen’, *De Telegraaf* (25-02-1972); Klaas Peereboom, Luns riep bravo bij Wiegels debuut’, *Het Parool* (07-08-1971).

politieke prominenten zou worden onderschat.¹⁵⁸

Overigens vond McCgovern zichzelf ook te verlegen, hij kwam slecht uit zijn woorden. Net als Wiegel met zijn toespraak, daagde McCgovern zijn verlegenheid uit door deel te nemen aan een debatwedstrijd.¹⁵⁹ Dit actief afkomen van verlegenheid komt begin jaren zeventig wel vaker naar voren. Dansen zou een uitstekende manier zijn om verlegenheid te overwinnen, net als sport of zingen. Zo vergeleek de Franse zanger Claude Nougaro zijn optredens met bokswedstrijden omdat het telkens weer een gevecht was om zijn angst en verlegenheid te overwinnen.¹⁶⁰ Hoewel de term niet wordt gebruikt kan deze toegenomen nadruk op het kwijtraken van verlegenheid ten dele worden toegeschreven aan een groeiend belang van zelfexpressie. Dat ook andere factoren meespelen bij het verdwijnen van verlegenheid blijkt uit verhalen van mensen die aangeven dat een ingrijpende levenservaring zoals de dood van een naaste hen van hun angst en verlegenheid heeft losgemaakt.¹⁶¹

Een ander omstreken domein is de sportwereld. Vooral in het voetbal lijkt verlegenheid een belemmerende factor. In een ingezonden brief aan *Het Vrije Volk* schrijft een verontwaardigde Elly van Os dat Feyenoordcoach Ernst Happel Lex Schoenmaker een kans moet geven. Waar Happel stelt dat Schoenmaker een joker is met een grote mond, denkt Van Os, die aangeeft dat ze Schoenmaker oppervlakkig kent, dat het probleem juist is dat Schoenmaker in tegenstelling tot ‘de andere voetballers’ verlegen is en zijn mond niet open durft te trekken.¹⁶² Vooral Van Os’ opmerking over ‘de andere voetballers’ is betekenisvol. Het geeft aan dat verlegen voetballers afwijken van de norm. In een interview met *Het Vrije Volk* noemt NAC-speler Frans Bouwmeester verlegenheid als verklaring voor zijn mislukte doorbraak bij Feyenoord: ‘toen was ik veel te verlegen waardoor ik me in het veld niet helemaal durfde te doen gelden.’¹⁶³

Volgens ADO-speler Ton Thie is de brutaliteit van jonge voetballers een recent verschijnsel in de jaren zeventig. Het gemak waarmee ze de ouderen aanspreken zou symbool staan voor veranderende tijden. Zelf was Thie erg verlegen toen hij debuteerde: ‘‘Als ze in mijn buurt kwamen kreeg ik meteen een rode bolus. Op zo’n moment was ik zo verlegen dat

¹⁵⁸ ‘Van oorlogsveteraan tot vredeskandidaat’, *De Volkskrant* (12-07-1972); ‘Heath spreekt met Lynch over Noord-Ierland’, *Het Parool* (06-09-1971).

¹⁵⁹ Simon Korteweg, ‘McCgovern, de politicus die de tijd rijp acht voor zijn presidentschap’, *Het Parool* (08-07-1972).

¹⁶⁰ Jo Manassen, Nougaro, morsetekens van een eiland’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (22-05-1971).

¹⁶¹ Henk van der Meyden, ‘De actrice, de ooievaar en het huwelijk’, *De Telegraaf* (21-10-1971); ‘Herma Vergouwe’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (10-11-1972).

¹⁶² Elly van Os, ‘Happel en Lex’ *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (19-01-1973).

¹⁶³ Paul Bijl, ‘Kuip ligt NAC wel’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (19-09-1973).

ik echt niet wist of ik nu Freek-Jan of meneer tegen hen moest zeggen.’ Het duurde nog een tijd voordat Thie het lef had om zijn medespelers bij hun voornaam aan te spreken.¹⁶⁴ Een antwoord op de vraag in hoeverre deze ontwikkeling samenhangt met vervagende hiërarchieën en toegenomen individualisme in de jaren zestig rijkt te ver voor deze studie. Hoe dan ook bevestigen Thie’s uitspraken het beeld van de voetbalwereld als brutaal, een beeld dat eind jaren vijftig afwezig was in kranten.

Ook in andere sporten kan verlegenheid een flinke belemmering vormen, zo blijkt uit het verhaal van judoka Peter Adelaar. Eindelijk wordt de 25-jarige judoka wat zelfverzekerder, waar hij voorheen steeds ‘achterdochtig in zijn schulp kroop’, stelt Henk Wehberg van *De Volkskrant*. Vooral over zijn lengte (2 meter 13) is Adelaar onzeker en het belet hem om optimaal te presteren. Zelf denkt hij dat een vriendin hem erg zou stimuleren, maar Adelaar is te verlegen om een meisje aan te spreken.¹⁶⁵ Tegelijkertijd kan sport juist een manier zijn om van verlegenheid af te komen, concludeert schaatsster Atje Keulen-Deelstra, die naar eigen zeggen vroeger heel verlegen was, in *Het Parool*: 'Je durft meer, je praat gemakkelijker, je leert je vlotter bewegen.'¹⁶⁶

Er zijn er ook sporten die juist wel met verlegenheid geassocieerd worden, namelijk de denksporten schaken en dammen. Er zijn meerdere schakers die verlegen worden genoemd, waaronder de Amerikaanse schaakgrootheid Bobby Fischer.¹⁶⁷ De *Volkskrant* gaat een stap verder door te stellen dat de Tsjecho-Slowaakse schaker Lubomir Kavalek, ‘zoals de meeste schakers een verlegen en ingetogen man’ is.¹⁶⁸ In de damsport wordt Ton Sijbrands, een van Nederlands beste dammers, geregeld als verlegen neergezet. Al vanaf jonge leeftijd haalde Sijbrands als dammer de kranten, waarbij steeds zijn verlegenheid werd benadrukt, iets wat Sijbrands zelf overigens ook toegaf.¹⁶⁹ Tegelijkertijd droeg Sijbrands opvallend lang haar dat hij als middelbare scholier weigerde te knippen.¹⁷⁰

Generalisaties zoals over verlegen schakers komen tussen 1971 en 1973 vaker voor dan eind jaren vijftig. Over Finnen zegt De *Telegraaf*: ‘De Fin van vandaag is mystisch

¹⁶⁴ Henk Wehberg, ‘Den Haag bouwt’, *De Volkskrant* (15-12-1973).

¹⁶⁵ Henk Wehberg, ‘Lengte hindert judoka Adelaar’, *De Volkskrant* (10-02-1973).

¹⁶⁶ Rien Bal, ‘Kinderen moeten met me kunnen praten’, *Het Parool* (23-02-1973).

¹⁶⁷ Lodewijk Prins, ‘Blunders en mirakels in een zeer saaie ontmoeting’, *Het Parool* (16-08-1972); Lex Jongmsma, ‘Albin Planinc liet Hort struikelen’, *De Telegraaf* (24-01-1973).

¹⁶⁸ Max Pam, ‘Kavalek: ingetogen’, *De Volkskrant* (04-08-1973).

¹⁶⁹ ‘Sijbrands mag wel kritiek hebben maar niet openlijk’, *De Volkskrant* (28-07-1973); ‘Zestigjarige dambond in overgangperiode’, *De Volkskrant* (06-04-1971).

¹⁷⁰ Phillip de Schaap, ‘Sijbrands gaf damsport impulsen’, *Het Parool* (24-05-1972).

ingesteld, verlegen, somber en wat onzeker.’ Waar deze generalisatie eenmalig is worden Japanners nadrukkelijker met verlegenheid geassocieerd. Zo zou de regisseur Akira Kurosawa, ‘die door de wereld om hem heen wat schuw is geraakt’, op ‘typisch Japanse wijze’ een ovatie in ontvangst nemen toen hij verlegen lachend een applaus door journalisten onderging. Ook de Japanse keizer Hirohito zou zijn hele leven ‘schuw en verlegen’ zijn gebleven.¹⁷¹ Dit idee van verlegen Japanners komt het duidelijkst naar voren in *De Telegraaf*. De krant stelt dat Japan touwtrekt tussen traditie en moderniteit. De ‘aangeboren verlegenheid waaronder elke Japanner gebukt gaat’ zou het land tegenhouden op weg naar moderniteit. Mede daardoor zullen de denkwerelden tussen Japan en ‘het Westen onoverbrugbaar blijven.’¹⁷²

4.4 Besluit

Verlegenheid is in de jaren zestig een stuk zichtbaarder geworden. Mede door journalistieke ontwikkelingen zoals de opkomst van *new journalism* en vooral het journalistieke interview, schrijven journalisten uitgebreider over verlegenheid, terwijl geïnterviewden vaker iets loslaten over hun eigen verlegenheid. Desalniettemin wordt verlegenheid in het merendeel van de artikelen net als in eind jaren vijftig slechts vluchtig aangestipt, zonder dat onderliggende opvattingen over verlegenheid naar boven komen. Hoewel sommige sociale groepen, zoals kinderen, intellectuelen, en misdaderverdachten nog steeds als verlegen worden gezien, komen er nieuwe sociale categorieën in beeld die nadrukkelijk aan verlegenheid worden gekoppeld, maar meer nog juist niet met verlegenheid geassocieerd worden. De politiek en de sport, met name de voetbalwereld blijken twee domeinen waar verlegenheid slecht van pas komt.

Het bewustzijn van verlegenheid lijkt tijdens de jaren zestig gegroeid. Waar verlegenheid eind jaren vijftig slechts werd beschouwd als eigenschap die normaal gesproken vroeg of laat wegvaagde uit iemands karakter, waren er begin jaren zeventig nieuwe percepties ontwikkeld. Bovenal zagen journalisten verlegenheid steeds meer als eigenschap die structureel bij een individu hoort. Die eigenschap is niet alomtegenwoordig, zoals blijkt uit beschrijvingen van ‘bipolaire verlegenheid’ en kan, afgaande op voorbeelden van *barking shyness*, ook onderdrukt worden. Dit blijkt vooral uit de vele voorbeelden van zangeressen en

¹⁷¹ B.J. Bertina, ‘Oude filmer Kurosawa met ovatie verrast’, *De Volkskrant* (24-02-1973); ‘Hirohito’, *De Volkskrant* (02-03-1971).

¹⁷² ‘Touwtrekken tussen tradities en de uitdagingen van de toekomst’, *De Telegraaf* (15-08-1972).

actrices die ondanks, of misschien wel dankzij hun verlegenheid niet bang zijn om bij hun werk als actrice of zangeres in het centrum van de aandacht te staan. Bovendien zijn er uiteenlopende methoden – doorgaans activiteiten die zelfexpressie stimuleren, zoals dansen, sporten of zingen – die succesvol blijken om verlegenheid kwijt te raken. Deze zienswijzen zijn hoofdzakelijk gebaseerd op de opgetekende ervaringen van individuen. Hoewel die verhalen vaker de lasten dan de lusten van verlegenheid accentueren tonen ze vooral aan dat verlegenheid verre van eenduidig is en vele verschijningsvormen kent.

5. Conclusie

Emotiegeschiedenis is een snel uitdijend onderzoeksveld, maar over verlegenheid is tot nu toe weinig geschreven. De weinige publicaties komen uit Engeland en Amerika, waar verlegenheid – hoofdzakelijk in het laatstgenoemde land – een omstreden positie vervult sinds het in 1980 als mentale stoornis is opgenomen in de derde editie van de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM)*. Literatuurwetenschapper Christopher Lane beargumenteert dat een algemeen menselijke eigenschap op die manier is veranderd in een ziekte, terwijl gedragswetenschapper Patricia McDaniel aantoont hoe het toeschrijven van verlegenheid aan uiteenlopende sociale groepen bijdraagt aan het bestendigen of uitdagen van bestaande ongelijke machtsverhoudingen.¹⁷³ Enigszins los daarvan staat studie van de Engelse historicus Joe Moran, die wil aantonen dat verlegenheid een universeel en ahistorische menselijke eigenschap is, door via een baaierd aan voorbeelden inzicht te geven in de talloze verschijningsvormen van verlegenheid.¹⁷⁴

In deze studie zijn elementen uit alle drie de bovengenoemde publicaties aan bod gekomen. Door het analyseren van een grote hoeveelheid krantenartikelen komt net als bij Moran naar voren dat verlegenheid in allerlei soorten en maten voorkomt en dat iedereen op bepaalde momenten in verlegenheid kan worden gebracht. Tegelijkertijd doet zijn conclusie – die begrijpelijk is omdat deze het beeld van verlegenheid als mentale stoornis relateert – af aan het feit dat verlegenheid zo problematisch kan zijn dat hulp gewenst is. Het andere uiterste is natuurlijk om de definitie van verlegenheid, of ‘social phobia’ zo ver op te rekken dat een aanzienlijk deel van de bevolking daaronder valt, zoals Lane terecht opmerkt. Ook omdat - zoals Davide Sparti aangeeft - deze ruime definitie van invloed is op het gedrag van mensen omdat ze ‘de handschoen oppakken’, zichzelf als verlegen gaan zien en zich er naar gaan gedragen: de verlegen mens wordt op die manier ‘gecreëerd’.¹⁷⁵

Waar Lane stelt dat verlegenheid vroeger een normale eigenschap was, toont McDaniel aan dat verlegenheid al in de jaren vijftig ‘verboden’ was.¹⁷⁶ Op basis van een

¹⁷³ Christopher Lane, *Shyness: How Normal Behavior Became a Sickness* (NewHaven/Londen, 2007), 1, 3; Patricia McDaniel, *Shrinking violets and Caspar Milquetoasts: shyness, power, and intimacy in the United States, 1950–1995* (New York, 2003), 3.

¹⁷⁴ Joe Moran, *Shrinking Violets: A Field Guide to Shyness* (Londen, 2016), 9.

¹⁷⁵ Davide Sparti, ‘Making up People, On Some Looping Effects of the Human Kind – Institutional Reflexivity or Social Control?’, *European Journal of Social Theory* 4:3 (2009), 331-349, alhier 343-344.

¹⁷⁶ Lane, *Shyness*, 1; McDaniel *Shrinking violets*, 123.

kwalitatief onderzoek in een selectie van Nederlandse kranten in de periode 1957-1959, kan worden gesteld dat Lanes uitspraak het best past bij de situatie in Nederland, aan het begin van de lange jaren zestig. Het schrijven over verlegenheid kenmerkte zich toen door beschrijvende, weinig oordelende stukken en bovenal discretie. Verlegenheid kwam niet vaak uitgebreid aan bod in een artikel en als dat wel gebeurde was dit vaak slechts om een beeld van een persoon te scheppen en niet om een oordeel over die persoon uit te spreken. Toch bestond er een dominante perceptie van ‘vervagende verlegenheid’, waarin structurele verlegenheid een heel gewone eigenschap is die tijdens het opgroeien verdwijnt door het opdoen van ervaringen en het leren omgaan met allerlei sociale aspecten van het leven. Eenmaal volwassen hoort die verlegenheid te verdwijnen, het huwelijk vormt een belangrijke stap in dit proces. Opvallend is dat de meest kritische stukken over verlegenheid werden geschreven door buitenlanders, doorgaans Amerikanen. Tegelijkertijd werden de stukken wel vertaald en gepubliceerd in Nederlandse kranten, dus het was wel een geluid dat volgens redacties gehoord moest worden.

Een vergelijkbare analyse van krantenartikelen uit de periode 1971-1973 duidde evenmin een duidelijke op groeiende problematisering van verlegenheid zoals in Amerika. Wel leken media de ogen te hebben geopend voor het fenomeen verlegenheid. Deze aandacht nam toe doordat het over het algemeen steeds gangbaarder werd om te schrijven over emoties, waar deze voorheen als privé werden gezien. Bovendien groeiden de mogelijkheden om over verlegenheid te schrijven door de opkomst van nieuwe journalistieke genres. Verlegenheid wordt daardoor vanuit meerdere kanten bekeken, maar of het ook negatiever gewaardeerd wordt is een tweede. Hoewel er meer aandacht is voor de belemmeringen die individuen ervaren door hun verlegenheid, komen er ook meer mensen aan het woord die zelf zeggen dat ze verlegen zijn.

Dit geldt in het bijzonder voor jonge vrouwen – zangeressen en actrices - die juist bekendstaan om hun beroepen waar ze nadrukkelijk op de voorgrond treden. Hier lijkt nog steeds sprake van een vrouwelijk verlegenheidsideaal, Dit verschilt nadrukkelijk van de groeiende negativiteit rondom verlegen vrouwen in Amerika, als gevolg van een lossere seksuele moraal en de opkomst van vrouwenbewegingen.¹⁷⁷ Dit is opmerkelijk want in Nederland waren vergelijkbare ontwikkelingen gaande met de pil die op de markt kwam en de opkomst van bewegingen als Dolle Mina. Een verschil met Amerika ligt in het karakter van deze bewegingen. Dolle Mina kwam ook op voor gelijke vrouwenrechten, maar wel via

¹⁷⁷ McDaniel, *Shrinking violets*, 17.

ludieke publieksgerichte acties.¹⁷⁸ Ook in Nederland ontstond een nieuw vrouwelijk ideaal, maar minder dwingend dan in Amerika, waar feministische bewegingen vrouwen actief aanmoedigden om zich uit te spreken tegen traditionele genderverhoudingen.¹⁷⁹

Wat wel veranderde waren de opvattingen over het verschijnsel verlegenheid zelf. De perceptie van ‘vervagende verlegenheid’ verdween naar de achtergrond met de conclusie dat veel volwassenen ‘nog altijd verlegen zijn’. Daartegenover ontstonden nieuwe ideeën over hoe om te gaan met verlegenheid. Ten eerste werd verlegenheid gepercipieerd als een ‘bipolaire’ eigenschap die niet alomtegenwoordig is en in bepaalde domeinen zelfs compleet afwezig, bij bovengenoemde actrices bijvoorbeeld op het podium. Daarnaast scheen het mogelijk om verlegenheid te overschreeuwen. Dit wordt ook wel *barking shyness* genoemd.¹⁸⁰ Ten derde waren er meerdere artikelen waarin mensen benadrukken dat ze hun verlegenheid hebben overwonnen, door activiteiten zoals sport of zang te ondernemen.

In de derde perceptie zit wel het idee dat verlegenheid een last is en dat het fijner leeft zonder, maar dit beeld is geconstrueerd uit de verhalen van individuen. Er werden in kranten geen ideeën geformuleerd over methodes om van verlegenheid af te komen. Dit geldt eigenlijk voor de andere percepties van verlegenheid die in deze periode zijn waargenomen; ze komen hoofdzakelijk voort uit individuele verhalen. Met uitzondering van enkele meldingen over verlegen Finnen en Japanners, schreven kranten tussen 1971 en 1973 niet in generaliserende bewoordingen over verlegenheid. Als verlegenheid vervelend was dan was het slechts vervelend voor de verlegene zelf, maar van een maatschappelijk probleem was geen sprake. Wel kan geconcludeerd worden dat verlegenheid gedurende de jaren zestig ter discussie kwam te staan, aangezien verlegenheid een stuk minder eenduidig werd benaderd en er meerdere percepties naast elkaar bestonden.

Deze conclusie sluit aan op recente (populair-)wetenschappelijke visies op de jaren zestig. Tot kort na de eeuwwisseling werden de jaren zestig, ondanks diverse relativerende publicaties, gezien als een tijd van snelle, ingrijpende veranderingen. Sindsdien verschenen er studies die de aandacht afleidden van dit decennium door de jaren vijftig centraal te stellen en boeken die het revolutionaire karakter van de jaren zestig zelf betwistten. Er ontstond een nieuw beeld waarin naar voren kwam dat er weliswaar veel veranderde, maar dat grote

¹⁷⁸ James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam, 1995), 144-146.

¹⁷⁹ McDaniel, *Shrinking violets*, 52.

¹⁸⁰ Moran, *Shrinking violets*, 241.

groepen mensen die veranderingen slechts zijdelings meekregen. De veranderingen waren niet zo alomtegenwoordig als lange tijd werd gesuggereerd.

Ditzelfde gold voor het denken over zelfexpressie. Door onevenredig grote aandacht voor de meeste expressieve sociale groepen in de jaren zestig, zoals Provo, kon het idee ontstaan dat zelfexpressie uitgroeide tot het absolute gedragingsideaal. Zoals echter blijkt uit recente publicaties hadden veel mensen wel wat anders te doen dan zich bezighouden met hoe ze zich zo expressief mogelijk konden uiten, ze gingen naar school, hadden een kantoorbaan of hielpen hun ouders.¹⁸¹ Ondanks dat kranten positief oordeelden over zelfexpressie, schreven ze er nauwelijks over. En hoewel in die weinige artikelen viel te lezen over de positieve invloed van dans en muziek, werden activiteiten als schrijven en schilderen ook aanbevolen. Activiteiten kortom waarin mensen zich kunnen uiten, maar die misschien wel bij uitstek geschikt zijn voor verlegen personen, aangezien ze deze juist alleen kunnen uitoefenen, zonder in ongemakkelijke sociale situaties terecht te komen.

Zelfexpressie was dus meer dan een synoniem voor expressief gedrag in sociale situaties en werd gezien de geringe hoeveelheid berichten in kranten niet tot culturele deugd verheven. Tegelijkertijd was er wel degelijk sprake van een popularisering van zelfexpressie en zelfreflectie, die ook van invloed was op het denken over verlegenheid. Dit kwam tot uiting in artikelen van begin jaren zeventig, die onderscheid maakten tussen de toenmalige en de vorige, ‘nog verlegen’ generatie. Ook de bovengenoemde verhalen over het overwinnen van verlegenheid, kwamen voort uit een toegenomen focus op zelfexpressie. Desondanks leidde dit niet tot een substantieel lagere waardering voor verlegenheid. Zowel aan het begin als aan het eind van de jaren zestig werd verlegenheid verreweg het vaakst beschreven als iets waar ieder mens in bepaalde situaties door kan worden overvallen. Wel namen de verhalen over structurele verlegenheid toe, waardoor mensen aan het eind van de jaren zestig vaker konden lezen over de vaak negatieve en soms positieve ervaringen die mensen door hun verlegenheid meemaakten. Daarentegen benadrukten deze verhalen dat verlegenheid een eigenschap is waar goed mee valt te leven en waren journalisten heel voorzichtig in het uitspreken van waardeoordelen over verlegenheid.

Daarmee sluit dit onderzoek aan bij recente publicaties die het geromantiseerde beeld van de jaren zestig relativeren. Hoewel de popularisering van zelfexpressie gepaard ging met een toegenomen aandacht voor tegenovergesteld gedrag, zoals verlegenheid, zorgde deze

¹⁸¹ Jaap de Berg, ‘Laten we samen puzzelen’, *Trouw* (04-06-2005); Arthur van den Boogaard, ‘Amy was verlegen’, *NRC Handelsblad* (15-05-2018); Arthur van den Boogaard, ‘Josette ging over een drempel’, *NRC Handelsblad* (11-05-2018).

popularisering niet voor een sterk veranderd oordeel. Het was dus allerminst zo dat de waardering voor zelfexpressie geen ruimte liet voor andersoortig gedrag. In de media werden verlegenheid en zelfexpressie juist regelmatig met elkaar geassocieerd. Steeds meer mensen bestempelden zichzelf als verlegen, met actrices en zangeressen – nota bene een groep met expressieve beroepen – als voornaamste voorbeeld. De twee eigenschappen konden naast elkaar bestaan en zelfs in één persoon worden verenigd. Zo bezien verdrong zelfexpressie verlegenheid niet van het toneel, maar vormden ze samen twee kanten van dezelfde medaille.

Bibliografie

Secundaire literatuur

- Aho, Kevin, 'The Psychopathology of American Shyness: A Hermeneutic Reading', *Journal for the Theory of Social Behaviour* 40:2 (2010), 190-206.
- Anbeek, Ton, 'Niet het moment voor experimenten' De twee gezichten van de jaren vijftig', in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum, 1997).
- Berg, Jaap de, 'Laten we samen puzzelen', *Trouw* (04-06-2005).
- Blom, Hans, 'De jaren vijftig' en 'De jaren zestig', *BMGN - Low Countries Historical Review* 112:4 (1997), 517-528.
- Boogaard, Arthur van den, 'Henk had tijd', *NRC Handelsblad* (18-05-2018).
- Boogaard, Arthur van den, 'Amy was verlegen', *NRC Handelsblad* (15-05-2018).
- Boogaard, Arthur van den, 'Josette ging over een drempel', *NRC Handelsblad* (11-05-2018).
- Boogaard, Arthur van den, 'Fanny zorgde voor jongens', *NRC Handelsblad* (25-05-2018).
- Bourke, Joanna, *Fear: A Cultural History* (Londen, 2015; oorspronkelijke uitgave 2005).
- Bourke, Joanna, 'Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History', *History Workshop Journal* 55 (2003), 111-133.
- Brinkgreve, Christien en Michel Korzec, '*Margriet weet raad*': *gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht, 1978).
- Buelens, Geert, *De jaren zestig* (Amsterdam, 2018).
- Cautin, Robert, Shyness: 'How Normal Behavior Became a Sickness' *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 46:1 (2010), 109-111.
- Chandler, Jennifer, 'Shrinking Violets and Caspar Milquetoasts: Shyness, Power, and Intimacy in the United States, 1950 to 1995, by Patricia A. McDaniel', *Contemporary Sociology* 33:5 (2004), 554-555.
- Eller, Jackie, 'Shrinking Violets and Caspar Milquetoasts: Shyness, Power, and Intimacy in the United States, 1950-1995', *Social Forces* 83:3 (2005), 1306-1307.
- Esterik, Chris van, *No satisfaction: hoe we werden wie we zijn* (Amsterdam, 2011).
- Frevort, Ute, *Emotions in history: lost and found* (Budapest; New York, 2011).
- Hofland, Henk, *Tegels lichten of Ware Verhalen over de Autoriteiten in het Land van de Voldongen Feiten* (Amsterdam, 1972).

- Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam, 1995).
- Koedijk, Paul, ‘Vrijheid in verantwoordelijkheid’: Journalistiek in de jaren vijftig’ in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum, 1997).
- Lane, Christopher, *Shyness: How Normal Behavior Became a Sickness* (NewHaven/Londen, 2007).
- Leemans, Inger, ‘Comment: Embodied Emotions From a Dutch Historical Perspective’, *Emotion Review* 8:3 (2016), 278-280.
- Livestro, Joshua, *De adem van grootheid: Nederland in de jaren vijftig* (Amsterdam, 2016).
- Matt Susan J., Peter N. Stearns, Peter N., *Doing emotions history* (Urbana 2014).
- McDaniel, Patricia, *Shrinking violets and Caspar Milquetoasts: shyness, power, and intimacy in the United States, 1950–1995* (New York, 2003).
- Moran, Joe, *Shrinking Violets: A Field Guide to Shyness* (Londen, 2016).
- Pas, Niek, *Aan de wieg van het nieuwe Nederland: Nederland en de Algerijnse oorlog 1954-1962* (Amsterdam, 2003).
- Pas, Niek, *Imaazje! De verbeelding van Provo 1965-1967* (Amsterdam, 2003).
- Pas Niek, ‘De problematische internationalisering van de Nederlandse jaren zestig’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 124:4 (2009), 618-632.
- Plamper, Jan, *The History of Emotions. An Introduction* (Oxford, 2015).
- Reuter, Shelley, ‘Shyness: How Normal Behavior Became a Sickness’, *The Canadian Journal of Sociology* 34:2 (2009), 545-547.
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig: Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam, 1995).
- Righart Hans en Piet de Rooy, ‘In Holland staat een huis: Weerzin en vertedering over ‘de jaren vijftig’ in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum, 1997).
- Rooden, Peter van, ‘Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 119:4 (2004), 524-55.
- Rooy, Piet de, ‘Vetkuifje waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 101:1 (1986), 76-94.
- Sparti, Davide, ‘Making up People, On Some Looping Effects of the Human Kind – Institutional Reflexivity or Social Control?’, *European Journal of Social Theory* 4:3 (2009), 331-349.

Spierenburg, Pieter, *Please, please me's number one: Maatschappelijke veranderingen sinds de jaren zestig en hun weerslag op het beeld van misdadigers en slachtoffers* (Den Haag, 2013).

Thijssen, Noortje, *De jaren zestig herinnerd: over gedeelde idealen uit een linkse periode* (Amsterdam, 2012).

Tosh, John, *The Pursuit of History: aims, methods and new directions in the study of modern history* (Harlow, 2010).

Wijfjes, Huub, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000: beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam, 2004).

Wouters, Cas, *Informalisering: Manieren en emoties sinds 1890* (Amsterdam, 2008).

Zeldin, Theodore, 'Personal History and the History of the Emotions', *Journal of Social History* 15:3, 339-347.

Primaire bronnen bij hoofdstuk 'Verlegen op weg naar volwassenheid'

Het Parool

“'Groot bedrijf niet iets om bang voor te zijn'”, *Het Parool* (17-12-1959).

'Koninklijk welkom in het vaderland', *Het Parool* (10-01-1958).

'Belgen wacht een grandioos feest', *Het Parool* (30-06-1959).

'Poppen in Parijs dood en levend', *Het Parool* (29-05-1959).

'Uit de lucht gegrepen', *Het Parool* (18-02-1958).

'Eén Fins meisje en veel boeken', *Het Parool* (17-02-1959).

'Wat zijn wij zonder complexen?', *Het Parool* (30-04-1959).

Campert, Remco, 'Verlegen mensen', *Het Parool* (25-02-1959).

De Volkskrant

'Een kwart eeuw tussen de bloemen', *De Volkskrant* (25-11-1958).

'De eeuwig zingende bossen', *De Volkskrant* (18-12-1959).

'De eerste olie', *De Volkskrant* (23-01-1959).

'Vorstelijke terugkeer uit Scandinavië', *De Volkskrant* (26-02-1959).

'Sir John en zijn Lady', *De Volkskrant* (26-06-1959).

'Amerikaanse scholieren in Nederland', *De Volkskrant* (31-07-1959).

'Eerste gelukkige dag in het vaderland', *De Volkskrant* (21-01-1958).

- ‘Verlegen door de drukte’, *De Volkskrant* (15-04-1959).
- ‘De man die zijn dikte wist te spelen’, *De Volkskrant* (04-07-1959).
- ‘Kijk of Luister’, *De Volkskrant* (17-02-1958).
- ‘Uit de verte gezien’, *De Volkskrant* (18-02-1958).
- ‘Engels onderzoek toont aan: Televisie brengt gezond kind niet uit zijn evenwicht’, *De Volkskrant* (27-06-1959).
- ‘Vijf maanden gevangenis voor mishandeling politieman’, *De Volkskrant* (30-09-1959).
- ‘Driekwart miljoen weggemaakt door kleine boekhouder’, *De Volkskrant* (24-10-1959).
- ‘Nozem-relletjes in Stockholm leidden tot gangsterdom’, *De Volkskrant* (05-09-1959).
- ‘Vaticaan herdenkt Paus Pius XII’, *De Volkskrant* (09-10-1959).
- ‘Mensen onderweg’, *De Volkskrant* (02-12-1959).

Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad

- ‘Kniekousen in de winter: ontzétend’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (09-02-1957).
- ‘De verlegen John’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (23-03-1957).
- ‘Veel bloemen, veel geschenken’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (10-04-1958).
- ‘Industriële school voor meisjes gaf modeshow’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (29-06-1957).
- ‘Meisjes van middelbare scholen showden zélf... en hadden kritiek op de keuze van anderen!’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (18-10-1957).
- ‘En waar zijn nou hier de tulpen?’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (20-06-1959).
- ‘Als haar ouders dat eens wisten’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (14-12-1957).
- ‘Brigitte Bardot kleedt zich aan en uit’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (11-05-1957).
- ‘”Jongeman leefde als een gek”: Aan marihuana en jenever verslaafd’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (12-04-1957).
- Levie, Willy, ‘Ko van Dijk: een ‘bezeten toneelbeest’’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (15-03-1957).

De Telegraaf

- ‘De reclame is uit in Groningen’, *De Telegraaf* (13-11-1959).
- ‘Kijk naar’, *De Telegraaf* (17-02-1958).
- ‘KRO-sectie bracht prettig programma’, *De Telegraaf* (18-02-1958).
- ‘Telefoonkrabbels van Roger Price’, *De Telegraaf* (16-02-1957).
- Bishop, Jim, ‘De dag dat Lincoln stierf’, *De Telegraaf* (24-01-1959).
- ‘Vrij spreken in het openbaar’, *De Telegraaf* (21-11-1959).
- ‘Gids ‘langs deze onsympathieke weg’’, *De Telegraaf* (07-10-1959).
- ‘Familie Chaplin wacht op nummer acht’, *De Telegraaf* (11-05-1957).
- ‘De lieveling van Parijs’, *De Telegraaf* (06-07-1957).
- ‘Van pin-up girl tot vrouw’, *De Telegraaf* (18-07-1958).
- ‘Man stak in vertwijfeling zijn vrouw’, *De Telegraaf* (12-09-1958).
- ‘Roofoverval gevolg van valse schaamte’, *De Telegraaf* (30-09-1959).
- ‘Mika Waltari vond de zon in Amsterdam’, *De Telegraaf* (16-03-1958).
- Bishop, Jim, ‘De dag dat Lincoln stierf’, *De Telegraaf* (24-01-1959).
- Cabanne, Pierre, ‘Paul Getty de rijkste man ter wereld’, *De Telegraaf* (19-12-1959).
- Gasteren, Josephine van, ‘Marlene, jij bent ze allemaal de baas’, *De Telegraaf* (12-12-1959).
- Proops, Marjorie, ‘Uw kleding verradert uw ware aard’, *De Telegraaf* (14-11-1958).

Primaire bronnen bij hoofdstuk ‘Zelfbewust verlegen’

Het Parool

- ‘Heath spreekt met Lynch over Noord-Ierland’, *Het Parool* (06-09-1971).
- Alphen, Jim van, ‘Randy Newman is eigenlijk te verlegen om op te treden’, *Het Parool* (11-03-1972).
- Bal, Rien, ‘Kinderen moeten met me kunnen praten’’, *Het Parool* (23-02-1973).
- Carmiggelt, Simon, ‘Bekend’, *Het Parool* (11-10-1973).
- Dull Ben, ‘Galetti, clown met een hart’, *Het Parool* (18-11-1972).
- Dull, Ben, ‘Slofje heeft geen ster-allures’, *Het Parool* (10-11-1972).
- Korteweg, Simon, ‘McCgovern, de politicus die de tijd rijp acht voor zijn presidentschap’, *Het Parool* (08-07-1972).

Meijer, Ischa, 'Ed van Thijn: etappe-loper in de Nederlandse politiek', *Het Parool* (31-08-1971).

Michielsen, Peter, 'President Nicolae Ceausescu is Roemenië', *Het Parool* (07-04-1973).

Mulder, Han, 'Vleesgeworden stripfiguur George Best', *Het Parool* (22-01-1972).

Peereboom, Klaas, 'Luns riep bravo bij Wiegels debuut', *Het Parool* (07-08-1971).

Prins, Lodewijk, 'Blunders en mirakels in een zeer saaie ontmoeting', *Het Parool* (16-08-1972).

Schaap, Phillip de, 'Sijbrands gaf damsport impulsen', *Het Parool* (24-05-1972).

Schmidt, Michiel, "'Precies om 8 uur leuk zijn is moeilijk'", *Het Parool* (04-12-1971).

Severen, Toon van, 'Twee zangers op een toneelcanapé', *Het Parool* (18-11-1972).

Veen, Jac. van, 'Over de rol van de ombudsman bij de democratisering bij de rechterlijke macht', *Het Parool* (03-04-1971).

Wijnen, H.A. van, 'Van Riel en 'het rode front'', *Het Parool* (13-04-1973).

De Volkskrant

Hirohito', *De Volkskrant* (02-03-1971).

'Zestigjarige dambond in overgangperiode', *De Volkskrant* (06-04-1971).

'Sijbrands mag wel kritiek hebben maar niet openlijk', *De Volkskrant* (28-07-1973).

'Van oorlogsveteraan tot vredeskandidaat', *De Volkskrant* (12-07-1972).

'Hoofdstad Operette lanceert jonge ster', *De Volkskrant* (22-08-1972).

'Witteveen leider monetaire fonds', *De Volkskrant* (13-07-1973).

'Moordenaar van kampeerdere vergaste zich', *De Volkskrant* (15-07-1971).

'Piet Keizer voor twee duels geschorst', *De Volkskrant* (08-12-1972).

Bank, Jan, 'De Berend Boudewijn kwis als volksvermaak', *De Volkskrant* (17-03-1973).

Bertina, B.J., 'Oude filmer Kurosawa met ovatie verrast', *De Volkskrant* (24-02-1973).

Lindner, Jan Joost, 'Standwerk is Drees vreemd', *De Volkskrant* (06-11-1972).

Odiijk, Ad. J., 'Half miljoen koorzangers, blazers, strijkers en andere liefhebbers gaan weer muziek maken achter hun eigen *schotje*', *De Volkskrant* (14-09-1971).

Pam, Max, 'Kavalek: ingetogen', *De Volkskrant* (04-08-1973).

Uilenbroek, Henk, 'Beroep op 'Black-out' bij doden rivaal', *De Volkskrant* (13-04-1973).

Wehberg, Henk, "'Den Haag bouwt'", *De Volkskrant* (15-12-1973).

Wehberg, Henk, 'Lengte hindert judoka Adelaar', *De Volkskrant* (10-02-1973).

Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad

- ‘Herma Vergouwe’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (10-11-1972).
- ‘Hasj in raad: Samkalden en Kruisinga kwamen niet getuigen’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (28-04-1971).
- ‘Vijf vrouwen van de wereld over zichzelf’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (03-02-1971).
- ‘’t Succesverhaal van Middle of the Road’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (28-12-1971).
- ‘Guerillos actief in Bengalen’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (18-11-1972).
- ‘Acht maanden eis voor stelen van camera’s’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (05-01-1972).
- Bijl, Paul, ‘Kuip ligt NAC wel’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (19-09-1973).
- Koster, Piet, ‘T meeste applaus was voor Margot’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (20-08-1973).
- Manassen, Jo, Nougaro, morsetekens van een eiland’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (22-05-1971).
- Mulder, Klaas, ‘Ongeregeld’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (07-08-1971).
- Oets, Pim, ‘Buddy Holly, of de een z’n dood is de ander z’n brood’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (30-01-1971).
- Os, Elly van, ‘Happel en Lex’ *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (19-01-1973).
- Tijn, Phillip van, ‘Cavett ja, Berman nee’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (03-03-1972).
- Vink, Pieter de, ‘Henry Kissinger de nagelbijter’, *Het Vrije Volk: democratisch – socialistisch dagblad* (13-01-1973).

De Telegraaf

- ‘Touwtrekken tussen tradities en de uitdagingen van de toekomst’, *De Telegraaf* (15-08-1972).
- ‘Etentje met een lijsttrekker’, *De Telegraaf* (21-10-1972).
- ‘Een middagje “Stedelijk”’, *De Telegraaf* (02-11-1973).

Aleven-Franken, Mia, 'Wereldpremière van Ton de Kruyf opent Holland Festival', *De Telegraaf* (10-06-1971).

Beers, Lambert van, 'Tokyo', *De Telegraaf* (04-05-1974).

Berge, Henk ten, 'De plankenkoorts van Sacha Bulthuis', *De Telegraaf* (03-02-1973).

Janszen, Henk E. en Edo Brandt, 'Herverkiezing van Vondeling staat op spel', *De Telegraaf* (10-01-1973).

Jongsma, Lex, 'Albin Planinc liet Hort struikelen', *De Telegraaf* (24-01-1973).

Laudy, Yvonne, 'Hans Wiegels trekt volle zalen', *De Telegraaf* (25-02-1972).

Laudy, Yvonne, 'Boudewijn van Houten, romancier, essayist en gewezen oplichter', *De Telegraaf* (05-06-1971).

Loon, H.F. van, 'Ceausescu meer op zakenbezoek', *De Telegraaf* (11-04-1973).

Meyden, Henk van der, 'Mijn tango met Edith Piaf', *De Telegraaf* (22-09-1973).

Meyden, Henk van der, 'Zal publiek komen om Nina te horen zingen?', *De Telegraaf* (10-04-1973).

Meyden, Henk van der, 'Raquel Welch is ... verlegen', *De Telegraaf* (26-06-1973).

Meyden, Henk van der, 'Annemarie Woudstra: een wonderkind van acht jaar', *De Telegraaf* (28-07-1973).

Meyden, Henk van der, 'De actrice, de ooievaar en het huwelijk', *De Telegraaf* (21-10-1971).

O' Neill, Terry, 'De fabelachtigste vrouw ter wereld', *De Telegraaf* (24-11-1972).

Schmidt, Michiel, 'Wim Zaal zegt er het zijne van', *De Telegraaf* (05-02-1971).

Taylor, Charles, "'Toekomst moet ik nu veilig stellen'", *De Telegraaf* (17-02-1973).

Wingen, Ed, 'Het levensritme van Jan Schoonhoven', *De Telegraaf* (29-06-1979).

Zuylen, Gert van, 'De beschroomde gelaatstreken van de overheid', *De Telegraaf* (17-09-1977).